

ગોપયેગી લૂગાળમાળા :- મલ્કી ૧ લો.

ગુજરાત પ્રાંત.

૧૯૮૧

, ૦-૪-૦.

પ્રસિદ્ધ કર્તા :-

ગોપલલાલ મગનલાલ ગજરાવાળા.

ધી ગુજરાત એ.રીએન્ટલ બુક ડીપો.

રીચીરોડ, અમદાવાદ.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૉપીરાઈટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૧૦૮૫૩ વર્ગીક

પુસ્તકનું નામ ગુજરાત ગ્રાંથ

વિષય મધ્ય:૮૪૯:૨:૨૩૩૧-

શાળોપયોગી ભૂગોળશાળા:—મજકે ૧ લો.

ગુજરાત પ્રાંત.

કર્તા.

વલ્લભભાઈ લલ્લુભાઈ પટેલ.

અસિં શિક્ષક, પ્રે. રા. ટ્રે. કે. ની પ્રેક્ટિ. સ્કૂલ.

છપાવી પ્રસિદ્ધ કર્તા:—

પોપટલાલ મગનલાલ ગજરાવાળા.

ધી ગુજરાત ઓરીએન્ટલ બુક ડીપો.

રીચીરોડ—અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ૧ લી.]

સને ૧૯૨૩.

[પ્રત ૨૦૦૦.

કિંમત ૦-૪-૦.

(સર્વ હક્ક પ્રકાશકને સ્વાધીન.)

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ પ્રેસ
અમદાવાદ
સુભાષી ઓફીસર્સ-સંગ્રહ
૧૯૫૩

મૂલ્ય રૂ. ૨૦/-

અમદાવાદ—સલાપોસ રોડ,
ધી “ હાયમન’ડ ન્યુબિલિ ” પ્રિન્ટિંગ પ્રેસમાં
પરીખ દેવીદાસ હમનલાલે છાપ્યું.

પ્રસ્તાવના.

કુમળી વયનાં બાળકો આનંદથી વાંચે, બૂજોળના અગત્યના સિદ્ધાંતો તેમના સમજવામાં આવે અને શિક્ષકોને કંઈક ઉપયોગી થઈ પડે. તેવી ગુજરાત પ્રાંતની બૂજોળ લખવાનો વિચાર લાંબી મુદતે પણ અમલમાં મુકાતાં મને ઘણો આનંદ થાય છે.

“ માત્ર સ્થળોનાં નામ જોખાવવામાંજ બૂજોળ શીખવવાનો હેતુ પરિસમાપ્ત થતો નથી. અમુક ભાગની આખોહવા કેવી છે, તેવી આખોહવા હોવાનાં શાં શાં કારણો છે, તેનું કુદૃશી સ્વરૂપ કેવું છે, તેથી ત્યાંની પ્રજાના સ્વભાવ ને વેપાર પર કેવી અસર થાય છે, ત્યાંથી કયો માલ પરદેશ ચડે છે, અને પરદેશથી કયો માલ ત્યાં આવે છે. આ બાબતો બૂજોળના વિષયમાં શીખવવી જોઈએ. ” શિક્ષણશાસ્ત્રનો આ સિદ્ધાંત લક્ષમાં રાખીને આ નાનકડું પુસ્તક લખવામાં આવ્યું છે. આશા છે કે તે વિદ્યાર્થીઓને ઘણું ઉપયોગી થઈ પડશે.

નદીઓ, પર્વતો, આખોહવા વગેરે સંબંધી કેટલાક પાઠ યોજવામાં આવ્યા છે, તે ખાસ ઉપયોગી છે.

અનુભવી શિક્ષકબંધુઓ તરફથી યોગ્ય સુધારો વધારો કરવાનું સૂચવવામાં આવશે, તો આભાર સાથે તે સ્વીકારી બીજી આવૃત્તિ વખતે તેનો અમલ કરવામાં આવશે.

આ પુસ્તક લખવામાં ગ્રેકિટૉ સ્કૂલના હેડમાસ્ટર રા. વલ્લભ-ભાઈએ જે હિમતી મદદ કરી છે, તે માટે તેઓ સાહેબનો; તથા પ્રસિદ્ધકર્તા રા. પોપટલાલનો હું અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનું છું.

અમદાવાદ.

સપ્ટેમ્બર. ૧૯૨૩.

}

વ. લ. પટેલ.

ગુજરાત પ્રાંતની ભૂગોળ.

જમીનના અને સમુદ્રના આકાર.

આખી પૃથ્વીનો આસરે એક ભાગ જમીન છે, અને ત્રણ ભાગ પાણી છે.

જમીનના મોટા ભાગને ખંડ કહે છે.

પાણીના મોટા જથાને મહાસાગર કહે છે.

મહાસાગરના નાના ભાગને સાગર, સમુદ્ર કે દરીઓ કહે છે.

દરીઆની પાસેના જમીનના ભાગને કિનારો કહે છે.

જમીનની વચ્ચે પાણીનો મોટો ભાગ હોય, તેને સરોવર કહે છે.

ચારે બાજુ પાણી હોય એવા જમીનના કકડાને ટાપુ, દ્વીપ કે બેટ કહે છે.

પાણીનો ફાટો જમીનમાં ધણે આધે સુધી ધુસેલો હોય, તેને આખાત કહે છે.

જમીનની અંદર ઘૂસતા પાણીના પહોળા ભાગને ઉપસાગર કહે છે.

જમીનનો જે ભાગ દરીઆમાં ધૂસ્યો હોય, તે ભાગના અણી-વાળા ભાગને બુશિર કહે છે.

પાણીના બે મોટા ભાગને જોડનારા પાણીના નાના ભાગને સામુદ્રધુની કહે છે.

જમીનના બે મોટા ભાગને જોડનારો જમીનનો નાનો ભાગ સંયોગભૂમિ કહેવાય છે.

જમીનના જે ભાગની ત્રણ બાજુએ પાણી હોય, તે એક બાજુએ જમીન હોય તેને દ્વીપકંદપ કહે છે.

પાઠ ૧ લો—ગુજરાતપ્રાંત.

છેકરાઓ, તમે તમારા ગામની, તાલુકાની, અને જિલ્લાની જૂગોળ શીખી ગયા. આ ચોપડીમાં તમને એથી વધારે શીખવાનું મળશે.

આપણે એક ખીળ સાથે વાત કરતાં જેવી બોલી બોલીએ છીએ, તેવી બોલી દરેક જગ્યાએ બોલાતી નથી. જુદી જુદી જગ્યાએ જુદી જુદી બોલી બોલાય છે. આપણે જે બોલી બોલીએ છીએ તે ગુજરાતી બોલી કહેવાય છે. એકજ જાતની ભાષા બોલનારા અને એકજ રીતરિવાજવાળા લોકો જેટલા ભાગમાં વસે છે, તેને પ્રાંત કહે છે. આપણે ગુજરાતપ્રાંતમાં રહીએ છીએ. પહેલાંના વખતમાં અહીં ગુર્જર જાતના લોકો આવીને રહ્યા હતા. તેમના નામ પરથી આપણા પ્રાંતનું નામ ગુજરાતપ્રાંત પડ્યું છે. ગુજરાતપ્રાંતમાં વસનારા હિંદુ, મુસલમાન, કે પારસી સઘળા ગુજરાતી કહેવાય.

સીમા:—ઉત્તરે કચ્છનું રણ અને મારવાડ, પૂર્વે ખાનદેશ ને માળવાપ્રાંત, દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર અને મહારાષ્ટ્ર, અને પશ્ચિમે કચ્છનું રણ તથા અરબી સમુદ્ર છે.

પાઠ ૨ ને—કુદરતી વિભાગો.

આપણા પ્રાંતનો વિસ્તાર ૫૫૦૦૦x ચોરસ માઇલ છે.

ગુજરાતપ્રાંતના નકશા તરફ જોઇશું, તો તેના કુદરતી રીતેજ બે ભાગ પડેલા નજરે પડે છે. આ બે ભાગો કચ્છનું રણ અને ખંભાતના અખાત વચ્ચેની જમીનની સાંકડી પટ્ટીથી જોડાયેલા છે. પશ્ચિમ ભાગની ત્રણ ખાણોએ દરીઓ આવેલો છે, ને એક ખાણોએ જમીન આવેલી છે, તેથી એનું નામ દ્વીપકદ્વિપ પાડીશું. પૂર્વ તરફનો ભાગ મોટો છે. એની ઉત્તર, દક્ષિણ, ને પૂર્વ દિશાએ

* શિક્ષકે પોતાના જિહ્વાના વિસ્તાર સાથે સરખાવેલો.

પહાડો આવેલા છે, તેને લીધે તે ખીબ ભાગેથી જુદો પડ્યો છે. આ ભાગને આપણે ખંડસ્થભૂમિ કહીશું.

દ્વીપકલ્પને એક જુદોજ ભાગ ગણીને ખંડસ્થભૂમિનેજ કેટલાક ગુજરાત નામથી ઓળખે છે. એ દ્વીપકલ્પનું નામ કાઠિઆવાડ છે. અસલ એને સૌરાષ્ટ્ર એટલે સુંદરભૂમિ કહેતા હતા. પણ ચારસે વરસ પહેલાં કાઠી જાતના રજપુતો આ ભાગમાં આવીને વસ્તી ત્યારથી તેમના નામ પરથી એનું નામ કાઠિઆવાડ પડ્યું છે.

પાઠ ૩ જો.

આપણે જેના પર ચાલીએ છીએ, તથા જેના પર ગામે અને ચહેરો વસેલાં છે, એ જમીન એક સરખી સપાટ નથી. કોઈ જગાએ જમીન ઉંચી તો કોઈ જગાએ નીચી હોય છે. ઉંચી જમીનને ટેકરી કહે છે. ઉંચી ટેકરીને ડુંગરી અને મોટી ડુંગરી તે ડુંગર કહેવાય છે. ધણી ઉંચા ને આધે સુધી વધેલા ડુંગરને પર્વત કહેવાય. પર્વતમાંથી જુદી જુદી જાતના ધણી નાના મોટા પથરો નીકળે છે, તે ઇમારત બાંધવાના કામમાં આવે છે. વળી કોઈ કોઈ પર્વતમાંથી લોહું, અબરખ, મેંગેનીઝ જેવી ધાતુઓ નીકળે છે. વળી પર્વત પર સાગ, સીસમ, વાંસ, બાવળ, વગેરે મોટાં મોટાં ઝાડો થાય છે, તે ઇમારત બાંધવાના કામમાં તથા બાળવાના કામમાં આવે છે. કેટલાક ડુંગર પર ઝાડી હોતી નથી, આવા ડુંગરો ઘોડા ડુંગર કહેવાય છે. પર્વતની ટોચને શિખર કહે છે. કેટલાંક શિખરો પર દેવદેવીઓનાં મંદિરો બાંધેલાં હોય છે, તેથી એવા પર્વત પર ધણી લોકો જત્રાએ જાય છે. વળી પર્વત પરની હવા ઠંડી હોવાથી ઉનાળામાં કેટલાંક લોકો હવા ખાવા માટે પણ જાય છે. પરદેશી રાજથી પોતાના દેશનું રક્ષણ કરવાને કેટલાંક રાજાઓ પર્વત પર કિલ્લા બાંધે છે. આવા ડુંગરો અને પર્વતો આપણા ગુજરાતપ્રાંતમાં ધણી છે.

ગુજરાતના પર્વતો:—

૧. આપ્યુ—ગુજરાતની ઉત્તરે મોટા પર્વત છે. આપણા પ્રાંતના બધા પર્વતો કરતાં મોટો હોવાથી તે ગિરિરાજ એટલે પર્વતોનો રાજા કહેવાય છે. તેની ઉંચાઈ ૫૬૦૦ ફુટ છે. પર્વત ઉપર અખા માતાનું દહેરું, જૈન લોકોનાં દહેરાં, નખી તળાવ વગેરે જોવા લાયક ઘણાં સ્થળ છે. દેલવાડામાં વીમળશાનાં, તે વસ્તુપાળ તથા તેજપાળનાં બંધાવેલાં દહેરાં ઘણાંજ સુંદર છે. વીમળશા ગુજરાતના રાજા પહેલા લીમદેવનો સેનાપતિ હતો. તેણે અય્યજેશ્વરના કુંડરાજ નામના રાજાને હરાવી તેની પાસેથી ચિત્રકૂટ નામનું રમણીય શિખર લીધું, અને ત્યાં ઇ.સ. ૧૦૩૨ માં આરસ-પહાણનાં સુંદર જૈન દહેરાં બંધાવ્યાં. તે દહેરાં “દેલવાડાનાં દહેરાં” એ નામથી જાણીતાં છે. આ દહેરાં બંધાવ્યાને આજે લગભગ નવસો વરસ થયાં છે, છતાં તેની કેતરણી અને સુંદરતા જોવી ને તેવીજ જોવામાં આવે છે. આથી હજારો જૈનો જાત્રાથે અને ઘણા પરદેશી અને પરધર્મીઓ નિરીક્ષાર્થે ત્યાં જાય છે.

વસ્તુપાળ અને તેજપાળ નામના બે ભાઈઓ ધોળકાના વાઘેલા રાણા વીરધવળના પ્રધાન હતા. તેઓ ઘણા પૈસાદાર હતા. તેમણે આપ્યુ, ગીરનાર અને શેત્રુંજયના કુંડરા ઉપર ઉમદા દહેરાં બંધાવ્યાં છે. તેમાં આપ્યુનાં દહેરાં સૌથી ઉત્તમ કારીગરીનાં છે. તેઓનો બહારનો દેખાવ વખાણુવા જેવો નથી, પણ અંદરનું કેતરકામ ઘણું વખાણુવા લાયક છે. એ કેતરણી એવી બારીકીથી કરેલી છે, કે જાણે મીણનાં બીજાંમાં ઉતારી હોય એવો ભાસ થાય છે. કારીગરોને પર્વત ઉપર કામ કરતાં ટાઢ વાય નહિ, એટલા માટે દરેક કારીગર પાસે સઘડી મૂકવામાં આવતી, અને સાંજે ઉનાં ભોજન કરાવી બધાને જમાડવામાં આવતી. કેતરણીનું બારીક કામ કરનાર કારીગરોને દહાડાને અંતે કેતરણી કરતાં પચરનો જેટલો જુકો પડતો, તેના વજન બરાબર ચાંદી મજુરી તરીકે આપવામાં

આવતી હતી. આ દહેરાં પાછળ તેમણે બાર કરોડ ને પચાસ લાખ રૂપીઆ ખરચ કર્યો હતો. આ દેવળમાં દેરાણી જેઠાણી એટલે વસ્તુ-પાળ ને તેજપાળની સ્ત્રીઓના બે જોખલા બનાવેલા છે. તેની પાછળ નવલાખ રૂપીઆ ખરચેલા કહેવાય છે. પરદેશના ધણા મુસાફરો આ દહેરાં જોવા આવે છે, અને તેઓ દહેરાં જોઈને આ દેશની જુની કારીગરીનાં ધણાં વખાણ કરે છે.

૨. આરાસુર—ગુજરાતની ઇશાન સરહદ પર આ પર્વત આવેલો છે. તેમાંથી કોઈ કોઈ સ્થળે આરસપહાણ નામનો પથ્થર નીકળે છે, એથી પર્વતનું નામ આરાસુર પડેલું છે.

૩. પાવાગઢ—આ કુંગર ૨૫૦૦ ફુટ ઉંચો છે. ત્યાં પવન ધણી વાય છે તેથી તેનું નામ પવનગઢ કે પાવાગઢ રાખેલું છે. આ પર્વત પંચમહાલ જિલ્લાની દક્ષિણે આવેલો છે. પર્વત પરનો કુંગરી કિલ્લો, ઝવેરી ખાપરાનો મહેલ, નાગર હવેલી, માંચી હવેલી, નવલખ કોઠાર, દુધીર્ગ તળાવ, જૈન લોકોનાં દહેરાં અને કાળકા માતાનું દહેરું, એ જોવા લાયક જગ્યાઓ છે. આ કુંગરમાંથી લોહું ને મેંગેનીઝની કાચી ધાતુ નીકળે છે.

૪. રાજપીપળા—આ કુંગર સલાદિની શાખા છે. તેમાં સાગ, વાંસ વગેરે ઇમારતી લાકડાંની પેદાશ સારી થાય છે. એના જંગલમાં વાઘ, ચિત્તા વગેરે હિંસક પ્રાણીઓ જોવામાં આવે છે.

૫. ગીરનાર—આ પર્વત કાઠિઆવાડમાં આવેલો છે, તેની ઉંચાઈ ૩૫૦૦ ફુટ છે. કાઠિઆવાડના બધા પર્વતો કરતાં એ ઉંચો છે. એના પર હિંદુ અને જૈન લોકોનાં દહેરાં છે.

૬. ગીર—ગીરના કુંગરની પાસે મોટું જંગલ છે, તે ગીરનું જંગલ કહેવાય છે. આ જંગલમાં ધણા સિંહ જોવામાં આવે છે.

૭. શેત્રુંજી—૨૫૦૦ ફુટ ઉંચો છે. એના પર વસ્તુપાળ ને તેજપાળે બંધાવેલાં દહેરાં જોવા લાયક છે.

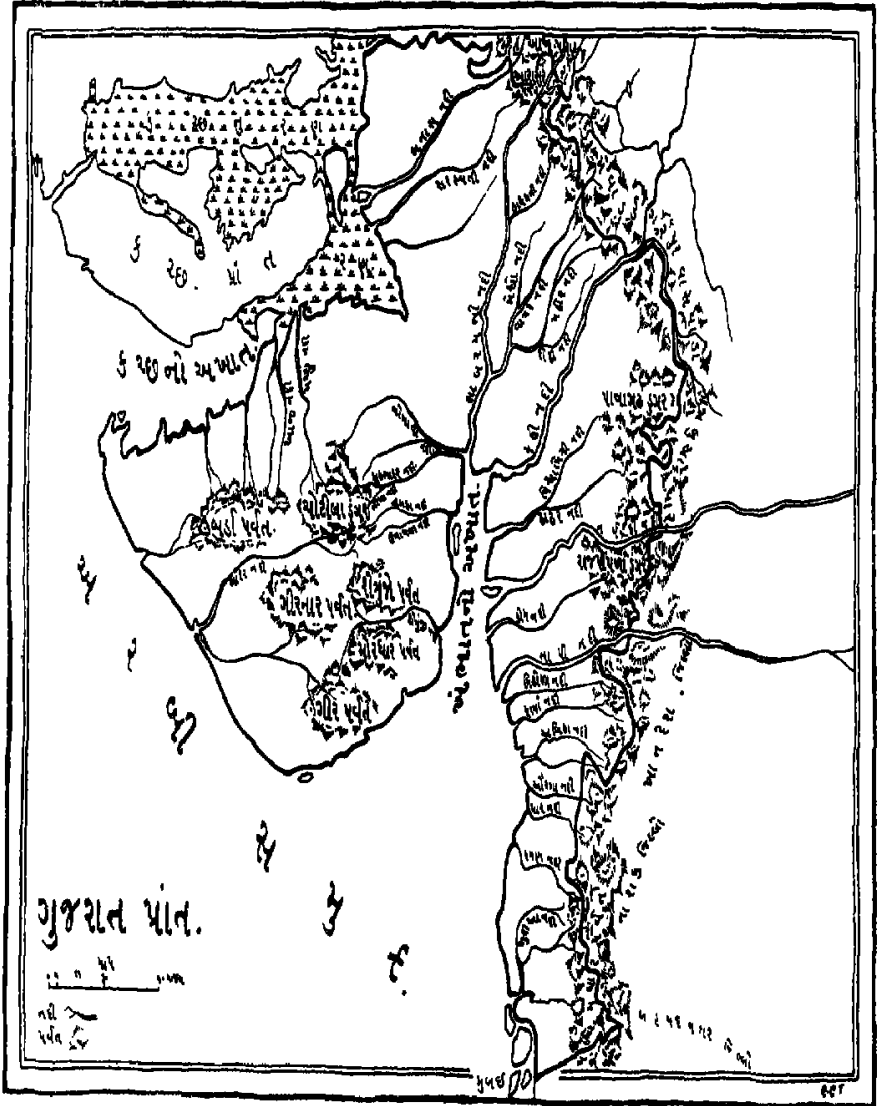
૮. બર્ડો—આ કુંગર પર વાસિનાં ઝાડ બહુ થાય છે. વળી તેમાંથી લોખંડ પથ્થ નીકળે છે.

આ સિવાય ચોટીસો, મોઠાસાના કુંગર, વગેરે ખીન્ન નાના કુંગરો ધણી છે.

પાઠ ૪ થા—નદીઓ.

સુરજના તાપથી પાણીની વરાળ થઈ ઉઠે ચઢે છે, ને ત્યાં તેનાં વાદળાં બંધાય છે. વાદળાં ઠંડાં પડે છે, ત્યારે તેનું પાણી થઈ નીચે પડે છે. તેને આપણે વરસાદ કહીએ છીએ. કુંગર પર અને જ્યાં વધારે ઝાડી હોય ત્યાં ખીન્ન ભાગ કરતાં વધારે વરસાદ પડે છે. વરસાદનું પાણી કુંગરોમાં ખાડા અને ખીણોમાં ભરાઈ રહી ધીમે ધીમે વહે છે. પાણીના આવા પ્રવાહને નદી કહે છે. નદી હંમેશાં નીચી જમીન તરફ વહે છે, અને ખીણ નદીને, સરોવરને કે દરી-આને મળે છે. ચોમાસામાં નદીઓ પાણીથી ભરેલી હોય છે, પણ ખીણ ઋતુમાં તેમાં ઓછું પાણી હોય છે. પોતાના માર્ગમાં માટી, કચરો વગેરે જે કંઈ આવે તેને નદી દરીઆમાં ખેંચી જાય છે. નદીનું પાણી નાહવાપોવાના તથા પીવાના કામમાં આવે છે. કોઈ નદીનું પાણી ખેતીના ઉપયોગમાં પણ આવે છે. નદીમાંથી મોટી નીકે વાટે ખેતરોમાં પાણી લઈ જવામાં આવે છે. આવી નીકેને નહેરો કહે છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં આવી નહેર છે. ચોમાસામાં કાંઠાની જમીન પર નદીનું પાણી ફરી વળે છે, અને ત્યાં કચરો વગેરે લાવીને નાખે છે. આ કારણથી કાંઠાની જમીન ધણી ફળદ્રુપ હોય છે. આવી કાંઠાની જમીન સાઠાની જમીન કહેવાય છે. સાઠાની જમીનમાં તમાકુ, શેરડી, વગેરે ફીમતી પાક થાય છે. કોઈ કોઈ મોટી નદી-ઓમાં હોડીઓ ને વહાણો ફરી શકે છે, ને એ રીતે તે વેપારને માટે પણ ઉપયોગી થાય છે.

નદી બ્યાંથી નીકળતી હોય, તે તેનું મૂળ અને દરીઆને મળતી હોય ત્યાં આમળનો ભાગ તે મુખ્ય કહેવાય છે. મુખ્ય તરફ મેં કરીને ઉભા રહીએ તો જમણા હાથ તરફનો જમણો કિનારો અને ડાબા હાથ તરફનો ડાબો કિનારો કહેવાય છે. નદીના બંને કિના-

રાની વચ્ચેના બામને પટ કહેવાય. અમદાવાદ શહેર સાબરમતી નદીના ડાબા કિનારા પર આવેલું છે.

ગુજરાતની નદીઓ:—

૧. નર્મદા (૬૦૦+ માઇલ)—વિંધ્યાચળ પર્વતના અમરકંટક શિખરમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. ગુજરાતની બધી નદીઓ કરતાં આ નદી મોટી છે. એમાં સુરપાણુ નામનો ધોધ* છે. નર્મદા નદીનું બીજું નામ રેવાળ છે. હિંદુ લોકો એને પવિત્ર માને છે, અને ઘણા લોકો તેમાં નાહવા તથા પિતાનું શ્રાદ્ધ કરવા નદી પરના આશોદ ગામે જાય છે. આ નદી મુખ આગળ ઘણી પહોળી ને હડી છે, તેથી તેમાં કેટલાક ભાગ સુધી વહાણો ફરી શકે છે. ભરૂચ, શુક્લતીર્થ ને આશોદ વગેરે રથજો તેના પર આવેલાં છે.

૨. તાપ્તી:—(૪૫૦) સાતપુડા પર્વતમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. નર્મદા નદીની પેઠે આ નદી પણ પવિત્ર મનાય છે; ને તેમાં વહાણો ફરી શકે છે. તેના પર સુરત નામનું મોટું શહેર આવેલું છે.

૩. સાબરમતી:—(૧૫૦) અરવલ્લી કુંગરમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. સાદરા અને અમદાવાદ એના પર આવેલાં મુખ્ય શહેર છે.

૪. મહી:—(૨૨૫) વાંસવાડાના કુંગરમાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળે છે. નદીનો પટ ઘણો પહોળો હોવાથી તે મહી-સાગરના નામથી ઓળખાય છે.

૫. બનાસ:—આણુ પર્વતમાંથી નીકળી કચ્છના રણને મળે છે. આ નદી બીજી નદીને કે દરીઆને મળતી નથી, તેથી તે કુંવારી નદી કહેવાય છે.

૬. સરસ્વતી:—આણુ પર્વતમાંથી નીકળી કચ્છના રણને મળે છે. આ નદી પણ કુંવારી નદી કહેવાય છે. નર્મદા અને

+ આ આંકડા ગોખાવવાના નથી, પણ નદીઓની એક બીજ સાથે સરખામણી કરવા માટે છે.

* ઘણું ઉંચેથી પડતા પાણીને ધોધ કહે છે.

તાપી નદીની પેઠે આ નદીને પણ હિંદુ લોકો પવિત્ર ગણે છે, અને ત્યાં નાહવા માટે તથા માતૃશ્રાદ્ધ કરવા માટે એના પર આવેલા સિદ્ધપુર ગામે જાય છે.

૭. ભાદર:—આ નદી કાઠિઆવાડમાં આવેલી છે. ચોટીલા પહાડમાંથી નીકળી અરબી સમુદ્રને મળે છે.

આ સિવાય વાત્રક, મેશ્વો, શેદી, હાથમતી, ઠાઠર, વિદ્યામિત્રી, શેત્રુજી, મચ્છુ, આજી વગેરે ઘણી નદીઓ આપણા પ્રાંતમાં આવેલી છે.

ડુંગર અને દરીઆ વચ્ચે બહુ અંતર ન હોવાને લીધે કાઠિઆવાડની નદીઓ ઘણી ટુંકી છે.

પાઠ ૫ મો—વરસાદ અને હવા.

વરસાદ:—

સુરજના તાપથી પાણીની વરાળ ચઢી ઉઠે ચઢે છે, અને તેનાં વાદળાં બંધાય છે. આ પ્રમાણે હમેશાં થયાજ કરે છે. વાદળાં ઠંડાં પડે છે એટલે વરસાદ પડે છે. આ બાબત તમે આગળ શીખી ગયા છો. વનસ્પતિ અને પર્વતો વાદળાં ઠંડાં પાડવામાં ઘણી મદદ કરે છે. આ કારણથી જમશેવાળા—ઝાડીવાળા—પ્રદેશમાં અને પર્વત ઉપર ખીજ ભાગ કરતાં વધારે વરસાદ વરસે છે. વળી ખીજ ભાગ કરતાં દરીઆ પાસેના ભાગ પર વાદળાં વહેલાં આવે, ને ત્યાં ઉપર કણાં તેવાં તેને ઠંડાં કરનાર સાધન હોય, તો ત્યાં પુષ્કળ વરસાદ પડે. રણમાં ખીલકુલ ઝાડ હોતાં નથી, તેથી તથા રેતીના તપવાને લીધે ત્યાંની હવા ગરમ હોય છે, જેથી વાદળાં ઠંડાં ચઢી શકતાં નથી. આ કારણથી રણમાં બહુજ થોડો વરસાદ પડે છે.

હવા:—

દરીઆ પાસેના ગામોમાં ખીજ ભાગ કરતાં જરા ઠંડી રહે છે. કારણ કે દરીઆની એવી અસર છે, કે તે શિયાળામાં હવાને બહુ ઠંડી થવા ન દે, અને ઉનાળામાં બહુ ગરમ થવા ન દે. પણ દરી-

આથી દૂરના ભાગની હવા શિયાળામાં ઠંડી ને ઉનાળામાં ગરમ રહે છે. દરીઆની પેઠે પર્વત પણ હવા પર અસર કરે છે. પર્વત પરની હવા ઠંડી હોય છે. રણમાંની રેતી તપવાને લીધે તેની તથા તેની પાસેના ભાગની હવા ગરમ રહે છે.

ગુજરાતનાં હવા પાણી:—

ગુજરાતની હવા સમઘાત ને તંદુરસ્ત છે. ટાઢ અને તાપ જે પ્રમાણે જોઈએ તે પ્રમાણે પડે છે. કાઠિઆવાડની દક્ષિણ તથા પૂર્વ તરફનો ભાગ, અને સુરત અને ભરૂચ જિલ્લાનો પશ્ચિમ તરફનો ભાગ દરીઆ નજીક હોવાને લીધે તેની હવા બીજા ભાગ કરતાં ઠંડી છે. કચ્છનું રણ નજીક આવેલું હોવાથી પાલણપુર એજંસિના પશ્ચિમ ભાગની હવા ગુજરાતના બીજા ભાગની હવા કરતાં વધારે ગરમ છે. ગીરના જંગલમાં અને સોનગઢ બધારાના જંગલમાં પુષ્કળ વરસાદને લીધે, તથા ઝાડોને લીધે જમીનમાં ભેજ રહેવાથી હવા ભેજવાળી અને રોગિષ્ઠ છે.

પૂર્વદિશાએ અને ઈશાન ખુણા તરફ જ્યાં પર્વતો છે, ત્યાં બીજા ભાગો કરતાં વધારે વરસાદ વરસે છે. બાઘીના ભાગમાં ખેતીને માફક આવે તેટલો જરૂર જેટલો વરસાદ પડે છે. કાઠિઆવાડના ગીર, ગીરનાર, ને શેત્રુંજી કુંભર દરીઆની પાસે હોવાને લીધે વધારે વરસાદ વરસે છે. પણ કુંભરો પર વરસાદ પડી ગએલો હોવાથી જેમ ઉત્તરે જઈએ, તેમ ઓછો માલમ પડે છે. પાલણપુર એજંસિના પશ્ચિમ ભાગમાં પાસે રણ હોવાને લીધે બહુજ થોડો વરસાદ પડે છે. જમીન અને પાક:—

ગુજરાતની જમીન એવી ફળદ્રુપ છે, ને તેમાં એવો સારો પાક થાય છે કે તેને 'વાડી' એવું નામ આપવામાં આવે છે. મુખ્યત્વે કરીતે કાળી, ગોરાડ, રેતાળ ને ભાડાની આ ચાર જાતની જમીન મુખ્ય છે. ને તેમાં સામાન્ય રીતે બાજરી, જુવાર, ડાંગર, ધઉ, કઠોળ વગેરે અનાજ, તથા તમાકુ, વરિઆળી, શુકું, અને ફળ

એવો પરચુરણ પાક પુષ્કળ થાય છે. નીચેના ભાગો તેના ખાસ પાકને માટે નળીતા છે.

ચરોતર:—ખેડા જિલ્લાનો મહી અને શેઠી નદીની વચ્ચેનો ભાગ ધણી રૂળદ્રુપ હોવાને લીધે, તે ચારોતર કે ચરોતર એટલે ‘ધણી સુંદર’ પ્રદેશ કહેવાય છે. તેમાં કપાસ, વરિઆળી, તમાકુ ને જરૂર બહુ પાકે છે. આ ભાગના નડિઆદ અને આણંદ રોડનેથી પુષ્કળ તમાકુ દેશવર ચઢે છે.

કાનમ:—ભરૂચ જિલ્લો, તથા વડોદરા પ્રાંતનો દક્ષિણ ભાગ કાનમ નામથી ઓળખાય છે. આ ભાગની જમીન કાળી છે, ને તેમાં કપાસ બહુ પાકે છે.

લાલ:—ધોળકા તાલુકાનો દક્ષિણ ભાગ તથા ધંધુકા તાલુકો ભાલ કહેવાય છે. આ ભાગની જમીન કાળી છે, ને ત્યાં ધર્ડ તથા કપાસનો પાક થાય છે.

દશકોશી:—અમદાવાદની આજુબાજુના ભાગને દશકોશી કહે છે. એમાં ડાંગરનો પાક ધણી થાય છે.

સુરત જિલ્લો:—આ જિલ્લાની જમીન ખેડા જિલ્લાની જમીન જેવી રૂળદ્રુપ છે. જુવાર, ડાંગર, શેરડી અને શાકભાજીના પાક ઉપરાંત ઠેરી અને ફણસ વગેરે ફળો પણ બહુ થાય છે.

પંચમહાલ જિલ્લો:—આ જિલ્લાની ધણી જમીન ડુંગરાળ છે. ત્યાં મકાઈ ને ચણાનો મુખ્ય પાક છે.

વઢીઆર:—સરસ્વતી અને સાબરમતીના વચ્ચેના ભાગને વઢીઆર કહે છે. જમીન સપાટ અને ધાસચારાથી ભરપુર છે. જુવાર અને ધીની પેદાશ સારી થાય છે.

બીજી વનસ્પતિ:—

ગુજરાતના પૂર્વ ભાગમાં, પંચમહાલમાં, ને કાઠિઆવાડમાંના ગીર વગેરે ડુંગરોમાં, તથા તાપી ને નર્મદા નદી વચ્ચેના પૂર્વ તરફના પ્રદેશમાં જંગલો છે. તેમાં સાગ, સીસમ, મહુડા, ખેર અને વાંસનાં ઝાડ થાય છે.—પંચમહાલમાં સાગ ને મહુડાનાં ઝાડ પુષ્કળ છે—તે

ધ્રુમરત બાંધવાના કામમાં આવે છે. સુરત જિલ્લામાં આંબા, કણ્ણસ, ને ખજુરનાં ઝાડ; તથા ખેડા જિલ્લામાં આંબા અને રાપણુનાં ઝાડો થાય છે. કાનમના બાગમાં, લાલમાં, તથા કાઠિઆવાડના કેટલાક બાગમાં ઝાડો સારાં ઉગતાં નથી. જમલમાંથી જમલી લોકો ગુંદર, લાખ, મીણુ અને મધ લાવી વેચે છે.

ખનીજ:—

પત્થર:—કાઠિઆવાડમાં પેારખંદર અને ધાંગદ્રા પાસે, તથા ગાયકવાડ તાબાના સંખેડા મહાલમાં ને અમનગર પાસે પત્થરની ખાણો છે.

અકીક:—આ પત્થર ઘણો ચળકતો અને સુશોભિત હોય છે. તેના મણકા, ખટન, ને એરીંગ તથા વીંટીમાં જડવાનાં નંગ બનાવે છે. રાજપીપળાના કુંગરમાંથી તથા મહીકાંઠામાં માણુમ નદીને કાંઠેથી આ પત્થર જડે છે.

આરસપહાણુ:—આ પત્થર ઘણો કઠણુ, સુંવાળો અને કીમતી છે. ઉત્તરમાં આરાસુર પર્વતમાં તથા ગાયકવાડ તાબાના સંખેડા મહાલના મોતીપરા આગળ આરસની ખાણો છે.

લોહું ને મેંગેનીઝ:—પંચમહાલના કુંગરોમાં-પાવાગઢમાં- તથા બડાં પર્વતમાંથી લોહું, તથા પાવાગઢના કુંગરમાંથી મેંગેનીઝ નીકળે છે. પણ તે અહીં શુદ્ધ કરવામાં આવતું નથી. તે ઈંગ્લાંડ જાય છે, ત્યાં તેને શુદ્ધ કરવામાં આવે છે.

સુરેખાર:—રાધનપુર સંસ્થાનમાંથી આ જાતનો ખાર જડે છે.

મોતી:—કચ્છના અખાતમાંથી સાચાં મોતી નીકળે છે. આ મોતી કાણુ નામની એક જાતની માછલી બનાવે છે. માછલી છીપમાં રહે છે. મોતી કાઢી લીધા પછી છીપો ખટન, ચપ્પુના હાથા, છત્રીના હાથા વગેરે બનાવવાના કામમાં આવે છે.

મીઠું:—વીરમગામ પાસે ખારાઘોડામાં કેવાના પાણીથી મીઠું પકવવામાં આવે છે આ મીઠું વરાળડું મીઠું કહેવાય છે, કારણુ કે

*જમીનમાંથી નીકળે તે ખનીજ પદાર્થ કહેવાય.

તેના મોટા ગાંગડા હોય છે. ઘણે ભાગે આ મીઠું આપણા પ્રાંતમાં વપરાય છે. સુરત જિલ્લામાં વલસાડ પાસે અને કાઠિઆવાડમાં દરીઆકિનારે દરીઆના પાણીમાંથી મીઠું પકવવામાં આવે છે. આ મીઠાને ધસીઉં મીઠું કહે છે. તે લુકા જેવું હોય છે.

જનાવરો:—

બળદ, ગાય, બેંસ, ઘેટાં, બકરાં, ઊંટ, ઘોડા, ને ગધેડાં, આ જનાવરોને ખેડૂત, ભરવાડ ને બીજા લોકો ઉછેરે છે. આ સિવાય હરણ, સાબર, સસલાં, છુડ, રોઝ અને શિઆળ જેવાં જંગલી પશુઓ, અને વાઘ, દીપડા ને વરૂ જેવાં શિકારી જનાવરો પણ જંગલો ને પર્વત પર જેવામાં આવે છે. કાઠિઆવાડના ઝીરના જંગલમાં સિંહ થાય છે. આખા હિંદુસ્તાનમાં સિંહ માત્ર અહીંજ જેવામાં આવે છે.

વસ્તી અને પહેરવેશ,—

ગુજરાત પ્રાંતની વસ્તી ૯૫૦૦૦૦૦ માણસની છે. તેમાં હિંદુ, મુસલમાન, પારસી અને ખ્રિસ્તી એ મુખ્ય જાતો છે.

હિંદુ, મુસલમાન અને પારસી કોમ તેમના પહેરવેશ પરથી ઝાળખાઈ આવે છે. હિંદુઓમાં પણ જુદી જુદી માતિના તથા જુદા જુદા ભાગના લોકોના પહેરવેશમાં ફેર હોય છે.

જંગલોમાં લીલ લોકો જેવામાં આવે છે. નાયકડા, કોળી વગેરે તેમની ધણી જાતો છે. આ લોકો ખીજ જાતના લોકો કરતાં ઘણા પછાત પડતા છે.

કાઠિઆવાડ પહાડી પ્રદેશ હોવાને લીધે ત્યાંના લોકો મજબુત છે. તેઓ માથે ફેંટા બાંધે છે, તથા સુરવાળ ને બુંદી પહેરે છે. આ લોકોની બોલી પણ ગુજરાતના લોકોથી જુદી પડે છે. આ કારણથી કાઠિઆવાડના લોકો ઝાળખાઈ આવે છે.

નીચે આપેલાં ચિત્રો પરથી જુદી જુદી જાતના માણસોના દેખાવ તથા પહેરવેશ સંબંધી તમને સાફ જ્ઞાન મળશે.

ભીલ

ગુજરાતી

કાઠીયાવાડી

પાટીદાર

સુરજી

પારસી

મુસલમાન

બહોરો

ધંધો, ઉદ્યોગ—

ગુજરાતની જમીન ધણી રળદ્રુપ છે, અને વરસાદ પણ જોઈએ તે પ્રમાણે પડે છે, એટલે ખેતી ધણી સારી થાય છે. આ કારણથી લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતીનો છે. અમદાવાદ અને વડોદરા જેવાં સ્થળોએ કાપડ વણવાની મિલોમાં તથા બીજાં કારખાનાંમાં હજારો માણસો મજૂરી કરે છે. ગામડાંમાં ઢેડ લોકો હાથથી કાપડ વણવાનું અને બીજાં લોકો લોકોનો, માટીનો તથા રેશમનો સામાન બનાવવાનું કામ કરે છે.

આ ઉપરાંત અમદાવાદ અને સુરતમાં રેશમી કાપડ વણવાનું, તથા કસબી અને રેશમી બરતકામ કરવાનું હજારો કામ કરવામાં પણ કેટલાક માણસો રોકાયેલા છે. મધ્યમ વર્ગના લોકો વેપાર કરે છે. તેઓ વધારાની ચીજો બહાર મોકલવાનું, તથા બીજી જગ્યાની ચીજો બહારથી મંગાવી વેચવાનું કામ કરે છે.

વેપાર—

એક ભાગમાં થતો વધારાનો પાક કે વધારાની ચીજો બીજા ભાગમાં મોકલીને, ત્યાંથી વધારાની, તથા પોતાના ઉપયોગની ચીજો અહીં લાવવામાં આવે છે. આપણા પ્રાંતમાં ખેતીની પેદાશ વધારે થાય છે, આથી અનાજ, કપાસ, ને તમાકુ વગેરે ખેતીની પેદાશ; તથા લોઢું ને મેગેનીઝના પત્થરો પરદેશ ચઢે છે. અને બહારથી ધઉ, ચોખ્ખા, બાજરી વગેરે અનાજ; તથા કાપડ, ચંત્રો, ખાંડ, કાગળ, કાચ, દીવાસળી, સાગ વગેરે ધણી ચીજો બહારથી લાવવામાં આવે છે. આ ઉપરાંત પ્રાંતની અંદર પણ જુદા જુદા ભાગોનો એકબીજા સાથે સારો વેપાર ચાલે છે. ભાવના ધઉ, પંચમહાલનો ગોધરીઓ સાગ, સોનગઢ બ્યારાનો વલસાડી સાગ, તથા અમદાવાદનું રેશમી, સુતરાઉ અને કસબી કાપડ, આખા પ્રાંતમાં દરેક જગ્યાએ જાય છે. વેપારના માર્ગો—

હાલમાં આગગાડી થવાથી વેપારની સારી સગવડ છે. જ્યારે આગગાડી નહોતી, ત્યારે પગરસ્તેજ વેપાર ચાલતો. ગાડાં અને પોંઠ વડે માલ એક જગાએથી બીજી જગાએ મોકલવામાં આવતો. પણ માલ બીજી જગાએ પહોંચતાં ઘણો વખત જતો હતો, અને રસ્તામાં ચોર લુટારાની બીક રહેતી. વળી હાલના જેવા સારા રસ્તા પણ ખાંધેલા નહોતા, આથી વેપાર જોષએ તેવો ચાલતો નહોતો. પણ અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય થયા પછી રેલવે બંધાઈ છે, અને તેથી આગગાડીથી માલ લાવવા લઘુ જવામાં આવે છે. આથી થોડા વખતમાં, થોડે ખર્ચે અને કંઈ પણ બીક વગર માલની આવજા થઈ શકે છે.

જ્યાં રેલવે નથી ત્યાં કાચી સડકો બંધાવી છે, જેથી ગાડાં, પોંઠ, કે જાટ વગેરેથી પણ વગર અડચણે વેપાર ચલાવી શકાય છે.

પ્રાંતના કેટલાક ભાગ નજીક દરીઓ આવેલો હોવાથી વહાણો ને આગખોટોથી-દરીઆ માર્ગે-પણ કેટલોક વેપાર ચાલે છે.

ગુજરાત પ્રાંતના મુખ્ય રેલવે:—

૧. મુંબઈ વડોદરા અને મધ્ય હિંદુસ્તાન રેલવે:—આ રેલવે મુંબઈથી નીકળી સુરત, વડોદરા, નડિઆદ, અમદાવાદ, ને વીરમગામ સુધી જાય છે. એના પાટા પાા કુટ પહોળા છે, તેથી તે બ્રાડગેજ કે પહોળા માપની રેલવે કહેવાય છે. આ રેલવે બી. બી. એન્ડ. સી. આઇ. રેલવે (બીએ બરોડા એન્ડ સેન્ટ્રલ ઇન્ડિઆ રેલવે)ના નામથી ઓળખાય છે.

૨. રજપુતાના માળવા રેલવે:—આ રેલવે અમદાવાદથી મેસાણા ને પાલનપુર થઇને રજપુતાનામાં જાય છે.

૩. જાવનગર ગોંડળ રેલવે:—આ રેલવે કાઠિયાવાડમાં આવેલી છે. તે જાવનગરથી ગોંડળ સુધી જાય છે.

આ સિવાય ડભોઇ-ચાણોદ, આણંદ-ખંભાત, આણંદ-ગોધરા, ગોધરા-વડોદરા, ગોધરા-રતલામ, સુરત-નંદરબાર, અમ-

દાવાદ-પ્રાંતિજ, સાબરમતી-ધોળકા, અને નડિઆદ-કપડવંજ વગેરે ધણી શાખા ગુજરાતમાં છે.

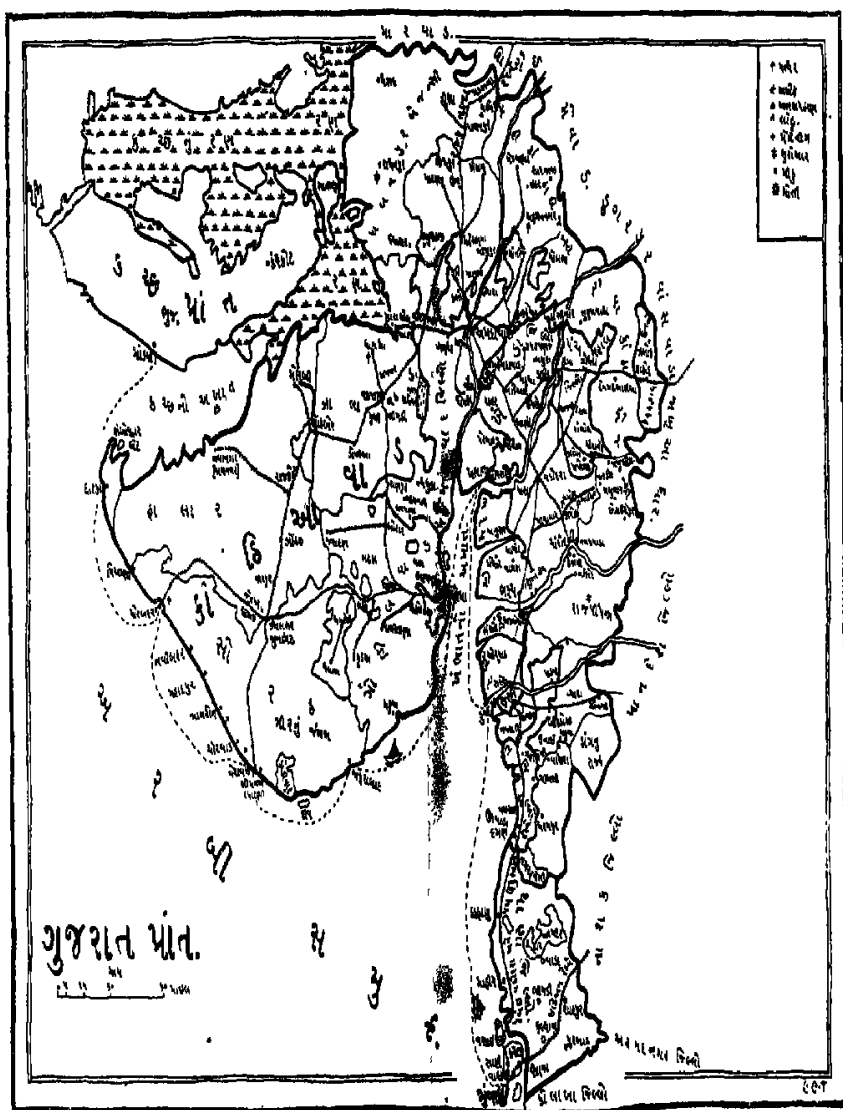
ઉપરના રેલવે માર્ગો, દરિઆઈ માર્ગ અને મુખ્ય બંદરો, જોડેના નકશા પરથી બરાબર સમજાયે.

રાજ્યવ્યવસ્થા:—

ગુજરાતપ્રાંતમાં ત્રણ પ્રકારનું રાજ્ય છે. (૧) અંગ્રેજી રાજ્ય, (૨) દેશીરાજ્ય, અને (૩) પરદેશી રાજ્ય.

૧. અંગ્રેજી રાજ્ય:—જેટલા ભાગમાં ખુદ અંગ્રેજ સરકારનું રાજ્ય છે, તે અંગ્રેજી રાજ્ય કહેવાય છે. અંગ્રેજી રાજ્યને ખાલસા મુલક પણ કહે છે. અંગ્રેજ લોકો અહીંથી ૫૦૦૦ માઇલ દૂર આવેલા ઇંગ્લાંડ નામે દેશના વતની છે. આ લોકો આશરે ૩૦૦ વરસ ઉપર આપણા દેશમાં વેપાર કરવા માટે આવ્યા હતા, અને તેમણે પોતાના બુદ્ધિગમ અને બહાદુરીથી રાજ્ય મેળવ્યું. હાલ આપણા પર મહારાજા પાંચમા જોર્જ રાજ્ય કરે છે, તેઓ હિંદુસ્તાનના સર્વ રાજાઓના ઉપરી છે. તેમની રાજધાની ઇંગ્લાંડ દેશના લંડન નામે શહેરમાં છે. ત્યાં રહીને પોતાના તરફથી નીમેલા અધિકારીઓ મારફતે તેઓ રાજ્ય ચલાવે છે. મહારાજા ૫૦૦૦ માઇલ દૂર રહે છે, છતાં રાજ્યની વ્યવસ્થા એવી ઉત્તમ છે, કે લોકો ઘણા સુખી છે.

ગુજરાતના ખાલસા મુલકના પાંચ ભાગ પાડી દરેકને જિલ્લો નામ આપવામાં આવ્યું છે. જિલ્લાના ઉપરી અમલદાર કલેક્ટર કહેવાય છે. તે પોતાના જિલ્લાનું મહેસુલ એકઠું કરવાનું તથા કેટલાક ફોજદારી ગુનાનો ચુકાદો આપવાનું કામ કરે છે. ચુકાદાનું કામ કરતી વખતે ડિસ્ટ્રિક્ટ માનિસ્ટ્રેટ કહેવાય છે. વળી મહેસુલ માફ કરવા કે મુલતવી રાખવા સંબંધી, રસ્તા સંબંધી વગેરે લોકોની શ્રિયાદ સાંભળી, તેમની અડચણ દૂર કરવાનું કામ પણ તેમનું છે. જિલ્લાના તેના કદ પ્રમાણે પાંચ સાત કે તેથી વધુ ભાગ પાડી તે

દરેકને તાલુકો નામ આપવામાં આવ્યું છે. તાલુકો નાનો હોય, તો તે મહાલ કહેવાય છે. તાલુકાના ઉપરીને મામલતદાર, ને મહાલના ઉપરીને મહાલકારી કહે છે. તેઓ પોતાના તાખાના ભાગનું મહેસુલ એકઠું કરી કલેક્ટરને મોકલવાનું, નાના ગુનાનો ઇન્સાફ કરવાનું, તથા સામાન્ય દેખરેખ રાખવાનું કામ કરે છે. ઇન્સાફ કરવાનું કામ કરે છે, તેથી તે માજિસ્ટ્રેટ પણ કહેવાય છે. તેમના હાથ નીચે એક કે બે ગામ વચ્ચે તલાટી હોય છે. તે મહેસુલ ઉધરાવી તેમને પહોંચાડવાનું કામ કરે છે. મહેસુલ સંબંધી કામકાજ કરનાર આ ખાતું રેવન્યુખાતું કહેવાય છે.

રેવન્યુખાતા સિવાય જિલ્લાનાં મુખ્ય કામોના નીચે પ્રમાણે વિભાગ પાડવામાં આવ્યા છે.

પોલિસખાતું:—ચોર લુટારાને પકડવા, તથા ગુના થતા અટકાવવા માટેનું આ ખાતું છે. આખા જિલ્લાની પોલિસના કામ પર નજર રાખનાર પોલિસ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ નામે અમલદાર છે. તેમના હાથ નીચે પોલીસ ઇન્સ્પેક્ટરો અને સબ ઇન્સ્પેક્ટર, તેમના હાથ નીચે જમાદાર (હેડકોન્સ્ટેબલ), નાયક વગેરે નાના પોલિસ અમલદારો હોય છે. દરેક મામલાં એક મુખી (પોલિસ પટેલ) હોય છે. તે પોતાના મામલાં કંઈ ગુનો થાય તો પોતાના તાલુકાના સબ ઇન્સ્પેક્ટરને જાહેર કરે છે. આખા જિલ્લાના ફાજદારી ગુનાનો ધુકાહો આપવા માટે એક જજજ હોય છે.

દિવાની ખાતું:—લેણદેણના કજીઆ સાંભળી તેનો ચુકાદો આપવાનું કામ આ ખાતાનું છે. આ કામ કરવાને દરેક તાલુકામાં એક મુન્સફ નામે અધિકારી હોય છે. તાલુકો નાનો હોય તો બે તાલુકો વચ્ચે એક મુન્સફ હોય છે.

ફેવણી ખાતું:—આ ખાતું છોકરાને ફેવણી આપવાનું કામ કરે છે. આખા જિલ્લાની નિશાળો પર દેખરેખ રાખનાર ડેપુટી બેજન્ટેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર નામના અમલદાર છે. તેમના કામમાં

મદદ કરવાને તેમના હાથ નીચે આસિસ્ટન્ટ ડેપુટી એન્જીનેરીંગ-
નલ ઇન્સ્પેક્ટરે હોય છે.

બાંધકામ ખાતું:—સરકારી મકાનો, જાહેર રસ્તા વગેરે બાંધાવવાનું તથા સમરાવવાનું કામ કરનાર ખાતું બાંધકામ ખાતું કહેવાય છે. આ ખાતાના જિલ્લાના ઉપરી ઇન્જીનેર કહેવાય છે. તેમના હાથ નીચે દરેક તાલુકામાં એગ્રીવરસિઅર હોય છે.

મુખ્યાકારી ખાતું:—લોકોને મદત દવા આપવાને તથા માંદા માણસોની માવજત કરવાને જિલ્લાના મુખ્ય ગામે એક સરકારી દવાખાતું હોય છે. દરેક તાલુકામાં પણ તેના મુખ્ય ગામે એવુંજ દવાખાતું હોય છે. તેમાં સરકારના નીમેલા દાકતરો દવા આપવાનું કામ કરે છે.

લોકલફંડ ખાતું:—સરકાર જમીનનું જે મહેસુલ લે છે, તે ઉપરાંત દર રૂપીએ એક આના પ્રમાણે વધારો લઈ એક ફંડ ઉભું કરવામાં આવે છે. તેને લોકલફંડ કહે છે. આ પૈસા લોકોના મુખને વાસ્તે જેમકે, દૂધ, તળાવ, રસ્તા વગેરે બાંધાવવામાં તથા કેળવણી પાછળ ખર્ચવામાં આવે છે. ખાતાના વહીવટ લોકલબોર્ડ નામની મંડળી કરે છે. આ મંડળી લોકોના ચૂંટી કાઢેલા, તથા સરકારના નીમેલા માણસોની બનેલી હોય છે. કોઇ ગામે નિશાળ ઉઘાડવી કે બંધ કરવી, રસ્તા બાંધાવવા વગેરે કામકાજ આ મંડળી કરે છે. દરેક તાલુકામાં આવી મંડળી હોય છે, તે તાલુકા લોકલબોર્ડ કહેવાય છે. આખા જિલ્લા માટેની આવી મંડળી જિલ્લા લોકલ બોર્ડ કહેવાય છે. દરેક બોર્ડ પોતાનામાંના એકને પ્રમુખ તરીકે ચૂંટી કાઢે છે; તે પ્રમુખની દેખરેખ હેઠળ મંડળ કામકાજ કરે છે.

પોસ્ટખાતું:—કાગળો, બેંગીઓ તથા પૈસા એક જગાએથી બીજી જગાએ મોકલવાનું કામ પોસ્ટખાતું કરે છે. આ ખાતા સાથે સંબંધ ધરાવતું એક સેવિંગ નામનું ખાતું છે. એમાં ગમે તે માણસ પૈસા મૂકી શકે, અને જ્યારે જોઈએ ત્યારે પાછા લઈ શકે એવી

ગોઠવણ હોય છે. ગરીબ લોકોને આ ખાતું બહુ ઉપયોગી છે. જે ચાર કે ત્રી વધુ ગામ વચ્ચે એક પોષ્ટ ઓફિસ હોય છે. તેવું કામ કરનાર પોષ્ટ માસ્તર કહેવાય છે. પોષ્ટ માસ્તરના ઉપરી સબ પોષ્ટ માસ્તર અને સબ પોષ્ટમાસ્તરના ઉપરી પોષ્ટલ ઇન્સ્પેક્ટર છે. પોસ્ટલ ઇન્સ્પેક્ટર આખા જિલ્લાના પોસ્ટ ખાતાના ઉપરી છે.

આ સિવાય આગકારી ખાતું, જંગલખાતું, શીતળાખાતું વગેરે નાનાં મોટાં ઘણાં ખાતાં છે.

૨. દેશી રાજ્ય:—જે ભાગ પર આપણા દેશના રાજ્યોનું રાજ્ય છે, તે દેશીરાજ્ય કહેવાય છે. ગુજરાતમાં રજપુત, મરઠા, મુસલમાન, પાટીદાર ને કોળી જાતના દેશી રાજ્યો છે. નાના રાજ્યના હિંદુ રાજા દરબાર કે ઠાકોર કહેવાય છે. આ બધાં રાજ્યો થોડે કે ઘણે અંશે અંગ્રેજ સરકારની સત્તા નીચે છે. રાજ્યની મોટાઈ ને લાયકાત પ્રમાણે દેશી રાજ્યોના પહેલો, બીજો એવા વર્ગ પાડી તેમને ઓછીવત્તી સત્તા આપેલી હોય છે. એ સત્તા મુજબ તેઓ પોતાના રાજ્યમાં રાજ્ય ચલાવે છે. દેશીરાજ્યોમાં સાદું રાજ્ય ચાલે તે માટે તેમના પર નજર રાખવાને ઘણાં રાજ્યો વચ્ચે એક અમલદાર નીમેલો હોય છે. તે પોલિટિકલ એજન્ટ કહેવાય છે. આ એજન્ટ રાજ્યોને સલાહ આપે છે, અને રાજ્યો રાજ્યમાં સમ્રો અંદાજસ્ત રાખે છે કે નહિ, તેની દેખરેખ રાખે છે. એ ઉપરાંત તેઓ રાજ રજવાડામાંથી ખંડણી વસૂલ કરી ગાયકવાડ, અથવા બીજા જે સંસ્થાનને ભરવાની હોય તેને ભરે છે. કોઈ રાજા, ઠાકોર, નવાબ વગેરે બાળકુંવરને મૂકીને મરી જાય છે, ત્યારે તેના સંસ્થાનનો હવાલો પોલિટિકલ એજન્ટ લે છે, અને સંસ્થાનનું કામ સંભાળી ચલાવી મરનાર દેવું મૂકી ગયો હોય તે પતાવે છે. પોલિટિકલ એજન્ટ ઘણે ભાગે યુરોપિઅન હોય છે. પોલિટિકલ એજન્ટની દેખરેખ નીચેના દેશી રાજ્યોના સમૂહને એજંસિ કહે છે. એજંસિ નાની હોય તો જુદો અધિકારી ન નીમતાં પાસેના જિલ્લાના

કલેક્ટરને એજન્ટ તરીકેનું કામ સોંપવામાં આવે છે. રેવાકાંઠા અને મુરત એજન્ટના એજન્ટ તરીકેનું કામ અનુક્રમે ધંચમહાલ અને મુરત જિલ્લાના કલેક્ટર કરે છે.

* પહેલા અને બીજા વર્ગનાં દેશીરાજ્યો સિવાય બાકીનાં રાજ્યોમાં લેણદેણ સંબંધી કળ્યા, તથા મારામારીના કળ્યાની અ-પીલે; સાંભળવાનું, બીજા રાજ્યો સાથેની તકશરનો નિકાલ કરવાનું તથા સુલેહશાતિ જાળવવાનું સંબંધનું કામ પોલિટિકલ એજન્ટ કરે છે. વળી પોલિસના ઉપરી તરીકેનું કામ પણ તેમનુંજ છે.

ગુજરાતમાં મોટામાં મોટું દેશીરાજ્ય વડોદરાનું છે. તેના પર દેખરેખ રાખવાને અંગ્રેજ સરકાર તરફથી એક જુદાજ અમલદાર નીમેલા છે, તે રેસિડન્ટ કહેવાય છે. તેમને માત્ર આ રાજ્ય પરજ દેખરેખ રાખવાની છે. વડોદરાનું રાજ્ય સંસ્થાન કહેવાય છે. વડોદરા સિવાય ગુજરાતમાં બીજું અંભાતનું સંસ્થાન છે. તેના એજન્ટ તરીકેનું કામ ખેડા જિલ્લાના કલેક્ટર કરે છે.

૩. પરદેશી રાજ્ય:—જે મુલક પર અંગ્રેજ સરકારનું કે દેશી રાજાઓનું રાજ્ય નથી, તે પરદેશી રાજ્ય કહેવાય છે. આવું રાજ્ય હીવ અને હમણ આ બે જગાએ છે. ત્યાં વિલાયતથી થોડે દૂર આવેલા પોર્ટુગલ દેશના પોર્ટુગીઝ લોકોનું રાજ્ય છે. પોર્ટુગીઝ લોકો શીરગી પણ કહેવાય છે.

ગુજરાત પ્રાંતના જોટલા ભાગ પર અંગ્રેજ સરકારની સત્તા છે, તે સંબંધ પર દેખરેખ રાખવાને એક અમલદાર નીમેલા છે. તે અમલદાર કમિશનર કહેવાય છે. કમિશનર સાહેબના હાથ

* પહેલા અને બીજા વર્ગનાં રાજાઓને પોતાના રાજ્યમાં રાજ્ય ચલાવવાની પુરી સત્તા છે. તેઓ પોતાના રાજ્યમાં મોતની સજા તથા બમે તેટલી બારે રકમના ફાવાનો નિકાલ કરી શકે છે. (બીજા રાજ્યોમાં તેમના હરજન પ્રમાણે હકક આપેલા હોય છે). રાજાઓ રાજ્યનું કામ કરવાને કારભારી કે દિવાન નીમે છે. તે રાજાના હુકમથી તેમની વતીનું સંબંધનું કામ કરે છે.

નીચેના મુલકને વિભાગ કહે છે. આપણે વિભાગ સિંધ વિભાગ બાદ કરતાં આખા મુંબઈ પ્રલાકાની ઉત્તરે આવેલો હોવાથી ઉત્તર વિભાગ કહેવાય છે. *વડોદરા સંસ્થાન તથા કાઠિઆવાડ એજન્સિ બાદ કરતાં આખો ગુજરાત પ્રાંત તથા થાણા જિલ્લો ઉત્તર વિભાગમાં ગણાય છે.

કમિશનર સિવાય વિભાગનાં મુખ્ય ખાતાં પર દેખરેખ રાખવાને બીજા મુખ્ય અધિકારીઓ પણ છે. નીચે જણાવેલા અધિકારીઓ તેની સામે જણાવેલા ખાતાના ઉપરી છે.

અધિકારિતું નામ.	ખાતાનું નામ.
૧ એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટર	કેળવણી ખાતું.
૨. વડા ઈજનેર.	બાંધકામ ખાતું.
૩. ડેપ્યુટિ કમિશનર.	સુખાકારી ખાતું.
૪ પોસ્ટલ સુપ્રિન્ટેન્ડન્ટ	પોસ્ટ ખાતું

ગુજરાતના રાજકીય વિભાગ:—

જિલ્લા.	એજન્સિઓ.
૧. અમદાવાદ જિલ્લો.	૧. પાલણપુર એજન્સિ.
૨. ખેડા જિલ્લો.	૨. મહીકાંડા એજન્સિ.
૩. ભરૂચ જિલ્લો.	૩. રેવાકાંડા એજન્સિ.
૪. સુરત જિલ્લો.	૪. સુરત એજન્સિ.
૫. પંચમહાલ જિલ્લો.	૫. કાઠિઆવાડ એજન્સિ.

સંસ્થાન.

૧. વડોદરા સંસ્થાન, અને (૨) ખંભાત સંસ્થાન.

* વડોદરા સંસ્થાન અને કાઠિઆવાડ એજન્સિ ઉપર કમિશનરની દેખરેખ નથી. વડોદરા સંસ્થાન પર દેખરેખ રાખવાનું કામ આખા હિં-દુસ્તાનના ઉપરી (વાઈસરોય) ના હાથમાં છે. કાઠિઆવાડ એજન્સિ પર મુંબઈ ઈલાકાના ગવર્નરની દેખરેખ રહે છે.

અમદાવાદ જિલ્લો.

સીમા:—ઉત્તરે ગાયકવાડી મુલક ને મહીકાંઠા એજંસિ, દક્ષિણે લાવનગરનું રાજ્ય, પૂર્વે અંભાતનો અખાત, અંભાતનું રાજ્ય ને ખેડા જિલ્લો, તથા પશ્ચિમે કચ્છનું રણ ને કાઠિયાવાડ એજંસિ છે.

નદીઓ—સાબરમતી, ખારી, મેશ્વો, વાત્રક, માણુમ, સાદર, લોગાવો ને હાથમતી.

સરોવર—નળ સરોવર. આ સરોવરનું પાણી ખાડું છે.

હવાપાણી—ઉત્તર વિભાગના બીજા જિલ્લા કરતાં અહીં દરીઓ પાસે ન હોવાને લીધે તાપ તેમ ટાઢ અતિશય પડે છે. ધોધા તરફ દરીઓ નજીક હોવાથી તાપ ઓછો લાગે છે.

જમીન અને પાક:—અમદાવાદ જિલ્લો બધો એક જથ્થે આવેલો નથી. બીજાં દેશીરાજ્યોને લીધે તે ઘણું ભાગે વહેંચાઈ ગયો છે. આખા જિલ્લાના કુદરતી ત્રણ વિભાગ થઈ શકે. પહેલો પ્રાંતિજ ને મોડાસાનો પહાડી પ્રદેશ, તેમાં ડુંગરાળ ને રેતાળ જમીન છે. બીજો મધ્ય વિભાગ એમાં વીરમગામ, દસકોઈ, ધોળકા, ને ધંધુકા તાલુકાનો તથા સાણંદ મહાલનો સમાવેશ થાય છે. એના પૂર્વ ભાગમાં ધોળી રેતાળ, ને પશ્ચિમ ભાગમાં કાળી માટીની જમીન છે. ત્રીજો વિભાગ ધોધા તાલુકાનો છે. એમાં કાળી ડુંગરાળ જમીન છે. સામાન્ય રીતે જિલ્લાની જમીન બે ભાતની છે. પશ્ચિમ ભાગમાં કાળી અને પૂર્વ ભાગમાં ગોરાક. તેમાં બાજરી, ડાંગર, જુવાર, કઠોળ, તલ અને કપાસ પાકે છે. ધોળકા તાલુકાનો દક્ષિણ ભાગ અને ધંધુકા તાલુકાનો પૂર્વ ભાગ લાલ કહેવાય છે, તેમાં ઘઉં સારા થાય છે.

વસ્તી:—૪૮૯૦૯૧ માણસની છે.

* કોંસમાં મુકેલા આંકડા વસ્તીના છે. તે નવા વસ્તીપત્રક પ્રમાણે છે. એ આંકડા ગોખાવવાના નથી. માત્ર સહેરોની એકબીજા સાથે સરખામણી કરવા માટેનું છે.

તાલુકા:—(૧) ઉત્તર કસકોઇ (૨) દક્ષિણ કસકોઇ (૩) વીરમગામ (૪) પ્રાંતિજ (૫) ધોળકા (૬) ધંધુકા.

પેટામહાલ—(૧) સાણ્ઠ (૨) મોડાસા ને (૩) ધોધા.

જાણવા લાયક રથળ:—

અમદાવાદ—(૨૭૪૦૦૭) ગુજરાત પ્રાંતમાં સૌથી મોટામાં મોટું અને વેપારમાં સૌથી આગળ પડતું શહેર છે. અહમદશાહ પાદશાહે વસાવેલું હોવાથી અહમદાબાદ કે અમદાવાદ એવું નામ પડ્યું છે. અસલથી ગુજરાતની રાજધાની અહીં હોવાથી તથા હાલ પણ ઉત્તર વિભાગની રાજધાનીનું શહેર હોવાથી એને રાજ-નગર પણ કહે છે. શહેરને ધરતો કોટ છે. જુમામસીદ, બદ્રનો કિલ્લો, શાહ આલમનો રોજો, સીદી સૈયદની મસીદ, દાદાહરિની વાવ, માતર ભવાનીની વાવ, કાંકરીઢં અને ચંડોળા તળાવ વગેરે જોવા લાયક જાગ્યા છે. સુતરાઉ કાપડ વણુવાનાં, દીવાસળી બનાવવાનાં, કામળ બનાવવાનાં, બરફનાં વગેરે ધણી જાતનાં કારખાનાં આ શહેરમાં છે. લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યોગ રેશમી, સુતરાઉ ને કસબી કાપડ વણુવાનો હોવાથી એમ કહેવાય છે, કે “ અમદાવાદ ત્રણ તારે ધર જીવે છે. ”

વીરમગામ—(૨૬૨૬૨) વીરમગામ તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. શહેરને ધરતો પાંચ દરવાજાવાળો કોટ છે. અનાજ અને રૂના વેપારને માટે જાણીતું છે. શહેરમાં કપાસ લોઢવાનાં કારખાનાં, કાપડ વણુવાનાં કારખાનાં, તથા સિદ્ધરાજની માં મીનલદેવીએ બંધાવેલાં મીનલસર કે સુનસર અને ગંગાસર એ બે તળાવો વગેરે જોવા લાયક છે.

ધોળકા—(૧૨૫૧૩) ધોળકા તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. બપોં પાંડવો કુપારજી હતા, તે વૈરાટ નગર અતલ આ શહેરની જગ્યાએ હતું. સિદ્ધરાજની માં મીનલદેવીએ બંધાવેલું મહાવ તળાવ તથા ખાન નામના મુસલમાને બંધાવેલું ખાન તળાવ એ જોવા

લાયક જગાઓ છે. અહીંથી દાડમ, જમરખ, સૂંઠ વગેરે બહાર છે. ગામ નય છે.

સરખેજ—આ ગામ ઉત્તર દશકોષ તાલુકામાં આવેલું છે. અમદાવાદ વસાવનાર અહમદશાહના દોસ્ત શેખઅહમદ ખાતુ ગં-જબક્ષની કબર અને રોળો છે; એ આશરે સાડાચારસો વરસ પર બંધાયો છે. ગુજરાતનો બાદશાહ મહમદ બેગડો અહીં ધણી વાર રહેવા આવતો, તેણે એ રોળ પાસે એક તળાવ અને મહેલ બંધાવ્યાં હતાં, તે હાલ ભાંગીતૂટી હાલતમાં છે. અહમદ ખાતુ ગંજબક્ષની કબર પાસે મહમદ બેગડાની અને તેની બેગમની કબરો છે. એ કબરોની કેતરણી ધણી ઉમદા છે.

ખારાબોડા—વીરમગામ તાલુકામાં આ ગામ આવેલું છે, અહીં કુવાના પાણીથી સરકારની દેખરેખ હેઠળ મીઠું પકવવામાં આવે છે. એ મીઠું વરાગડું કહેવાય છે. પ્રથમ અહીં ખારોપાટ હતો, અને ઝાડપાન કંઈ હતાં નહિ. પણ હાલ કેટલાંક ઝાડ ઉછેર્યાં કુવાનું પાણી ખાડું હોવાથી લોકો તળાવનું પાણી પીવાના કામમાં લે છે.

વઉઠા—ધોળકા તાલુકામાં ધોળકા ગામથી અગ્નિપુણમાં વઉઠા આવેલું છે. અહીં સાત નદીઓ એકઠી થાય છે. કાર્તીકી પુનમે મોટા મેળો ભરાય છે.

બોધા—(૪૧૮૬) બોધા મહાલનું મુખ્ય ગામ છે અહીં સરકારી નિશાળો, કચેરીઓ, ખ્રિસ્તી મિશન ખાતું અને તેમની નિશાળો વગેરે મકાનો છે. ખંભાતના અખાત પર બંદર છે, અને તે વહાણો લોગરવાને આખું વર્ષ અનુકૂળ છે અહીંથી ઇશાને એક દીવાદાંડી છે. તે ૧૦ માઇલ દૂરથી દેખાય છે.

આ સિવાય ધંધુકા, વટવા, પીરાણા, અડાલજ વગેરે જાણવા લાયક ગામ છે. વટવા અને પીરાણામાં રોળ તથા અડાળજની વાવ જોવા લાયક છે.

ખેડા જિલ્લો.

સીમા:—ઉતરે મહીકાંઠા એજ'સિ, અમદાવાદ જિલ્લો અને વડોદરા સંસ્થાનનું હહેગામ પરમણું છે. પૂર્વે અને દક્ષિણે મહી નદી તથા પશ્ચિમે સાબરમતી નદી આવેલી છે.

નદીઓ:—સાબરમતી, મહી, વાત્રક, મેશ્વો, શેઠી, ખારી અને મહેર.

જમીન અને પાક:—જિલ્લાની ઉતર અને દક્ષિણ દિશાની જમીન ટેકરાટેકરીવાળી છે. ધ્યાન સરહદની જમીન કાળી છે, અને તે પડતર રહેવાથી ત્યાં મોટું ધાસનું ખીડ છે. આ ભાગ માળી નામથી ઝોળખાય છે. માળમાં જિલ્લાના જુદા જુદા ભાગમાંથી ધણી ભોંટો ખેતી કરવા માટે ગમેલા છે, અને ડાંગર તથા કપાસ પકવે છે. પશ્ચિમ દિશા તરફ કાળી ક્યારીની જમીન છે, તેમાં ડાંગર ને ઘઉંના પાક થાય છે. જિલ્લાના મધ્ય ભાગની જમીન ગોરાડું છે અને તે ફળદ્રુપ છે. આ ભાગ ચરોતરના નામથી ઝોળખાય છે. તેમાં તમાકુ, વરિઆળી ને જીરું તથા બાજરી, કઠોળ, તલ વગેરે અનાજ પાકે છે. ચરોતર ઝાડ પાનથી ભરપુર હોઈ બાગ જેવા સુંદર છે.

વસ્તી:—૭૧૦૯૮૨ માણસની છે.

તાલુકા:—(૧) કપડવણજ (૨) ઠાસરા (૩) નડિઆદ (૪) મહેમદાવાદ (૫) માતર (૬) આણંદ (૭) ઘોરસદ.

બાણવા લાયક સ્થળ:—

નડિઆદ:—(૩૧૯૪૯) ખેડા જિલ્લામાં સાથી મોટું ને વેપારમાં આગળ પડતું શહેર છે. શહેરમાં સરકારી કચેરીઓ, હાઈસ્કૂલ, સંતરામનું મંદીર વગેરે જેવા લાયક જગ્યાઓ છે. શહેર બહાર પશ્ચિમ દિશાએ મિશન ખાતા તરફથી ચાલતું દવાખાનું છે, ત્યાં ઘણે દરથી ભોંટો દવા કરાવવા સારું આવે છે.

મહેમદાવાદ:—(૬૨૩૮) ગુજરાતના બાદશાહ મહમદ એગડાએ આ શહેર વસાવ્યું હતું, અને પોતાના નામપરથી શહેરનું

નામ મહેમદાવાદ રાખ્યું હતું. મહમદશાહે બંધાવેલો ભમરીઓ કુવો અને રાજરાજ નામથી ઓળખાતી કબરો જોવા લાયક છે. ભમરી-આ કુવામાં ચારે બાજુએ ભોંયરાં છે, ને તેમાં ઉતરવાને પગથીયાં છે. એમ કહેવાય છે કે આ કુવામાંથી એક ભોંયડું ઠેઠ અમદાવાદ સુધી જતું હતું, પણ હાલ સરકારે તે પુરાવી નાખ્યું છે. વળી મહમદશાહે વાત્રક નદી પર એ મહેલ બંધાવ્યા હતા. જે આંદા સુરજના નામથી જાણીતા છે. હાલ તો તે પડી ગયા છે, પણ તેની નિશાનીઓ જોવામાં આવે છે.

ખેડા:—(૮૨૭૭) જિલ્લાની રાજધાનીનું શહેર વાત્રક અને શેઠી નદીના સંગમ પર આવેલું છે. કલેક્ટર, આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરો વગેરે જિલ્લાના મુખ્ય અધિકારીઓ અહીં રહે છે. અસલ અહીં લશ્કરી છાવણી તથા તોપખાનું રાખવામાં આવતું પણ હાલ તો છાવણી હીસે લઈ જવામાં આવી છે, તેથી કાંપમાં છુટાં છવાયાં ખાલી મકાનોજ માત્ર છે.

કપડવણજ—(૧૪૭૯૪) અસલના વખતમાં અહીં કાપડનો બહોળો વેપાર ચાલતો, તે પરથી ગામનું નામ કપડવણજ પડ્યું છે. અહીં વહોરા લોકની વસ્તી વધારે છે, ને તેઓ કાચ અને સાપ્ત બનાવવાનો ધંધો કરે છે. અહીંના ઘણા વહોરાઓ મુંબઈમાં મોટા વેપારીઓ છે. તાલુકાનું મુખ્ય ગામ હોવાથી સરકારી કચેરીઓ, પોસ્ટ ઓફિસ, દવાખાનું વગેરે મકાનો, સિદ્ધરાજે બંધાવેલો કુંડ અને વાવ, તથા ટાવર, એ જોવાલાયક જગાઓ છે.

લસુન્દ્રા—કપડવણજ તાલુકામાં આવેલું છે. આ ગામની પાસે ટાઢા ઉના પાણીના દસખાર કુંડ છે. તેમાંના પાણીમાં ગંધકની વાસ આવે છે, ને તે ચામડીના દરદોને ઘણું ફાયદાકારક છે.

* કેટલાક કહે છે કે એવું અસલ નામ કપટપુર હતું. વળી કેટલાક કબર પાંચ કબરથી કપડવણજ એવું નામ પડ્યું એમ પણ કહે છે.

ડોકોર--(૭૯૯૦) ઠાસરા તાલુકામાં આવેલું છે. અહીં રણુ-
છોડાણું મોટું મંદીર છે. આસરે ૮૦૦ વર્ષ ઉપર બોડાણો નામનો
ભક્ત દારકાથી રણુછોડાણની મૂર્તિ અહીં લાવ્યો હતો. દરેક મહીનાની
પુનમે ત્યાં મેળો ભરાય છે. આસો અને કાર્તિક મહીનાની પુનમે
ધણા મોટા મેળા ભરાય છે, અને તે વખતે દેશપરદેશથી ધણા
હિંદુઓ ત્યાં દર્શન કરવા આવે છે. ગામમાં ગોમતી નામનું એક
મોટું ને સુંદર તળાવ છે.

વડતાલ--નડિઆદ તાલુકામાં નડિઆદથી આસરે આઠેક
માઇલ દૂર આ ગામ આવેલું છે. આ ગામ સ્વામીનારાયણ ધર્મના
આચાર્યની ગાદીનું મથક હોવાથી ત્યાં મોટું જોવા લાયક મંદીર છે.
ત્યાં ચૈત્રસુદી નવમી અને કાર્તિકી પુનમે મોટા મેળા ભરાય છે.

આણુંદ--(૧૧૦૫૪) તાલુકાનું મુખ્ય ગામ તથા મોટું
જનકશન સ્ટેશન છે. સ્ટેશન પર સરકારી કચેરીઓ તથા પ્રેમચંદ
રાયચંદની બંધાવેલી ધર્મશાળા જોવા લાયક છે.

આ સિવાય મહુધા, માતર, ઉમરેડ વગેરે મોટાં ગામો છે.

ભરૂચ જિલ્લો.

સીમા--ઉત્તરે મહી નદી, દક્ષિણે મુરત જિલ્લો, પૂર્વે વડો-
દરાનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે ખંભાતનો અખાત આવેલો છે.

નદીઓ--મહુદી, ઢાઢર, નર્મદા, કીમ.

દીવાદાંડી--જિલ્લાના વાગરા તાલુકાના નૈર્ઋત્ય ખુણામાં
આવેલા લુહારા આગળ, અને જંબુસર તાલુકાના નૈર્ઋત્ય ખુણામાં
આવેલા દેવજગન આગળ, આવતાં જતાં વહાણો ખડક સાથે અ-
થડાઈ ભાગી જાય નહિ, એટલા માટે એકેક દીવાદાંડી બાંધેલી છે.

જમીન અને પાક--જિલ્લાની જમીન કાળી અને ગોરાડું
આ બે જાતની મુખ્ય છે. બારા આગળની કાળી જમીન ખારવાળી

* જ્યાં આગગાડીના રસ્તા મળે છે તે જગા જનકશન કહેવાય છે.

છે, તેમાં ઘઉં સારા થાય છે. હાંસોટ મહાલમાં હાંસોટી અને બીજા કાંઈ આ એ જાતના ઘઉં આ જિલ્લામાં પાકે છે. નર્મદા નદીના બાઠાની કાળી જમીન ફળદ્રુપ છે, ને તેમાં તમાકુનો પાક સારો થાય છે. ઉત્તર દિશા તરફની તથા ઇશાન ખુણા તરફની કાળી જમીનમાં કપાસનો પાક થાય છે. આ ભાગ કાનમ નામથી ઓળખાય છે. બાકીની ગોરાહુ તથા બીજી જમીનમાં બાજરી, જીવંદ, કઠોળ વગેરે અનાજ પકવવામાં આવે છે. અનાજમાં જીવંદ એ આ જિલ્લાનો મુખ્ય પાક છે.

વસ્તી—૩૦૭૭૪૫ માણસની છે.

તાલુકા—(૧) ભરૂચ, (૨) અંકલેશ્વર, (૩) વાગરા, (૪) આમોદ, (૫) જંબુસર.

મહાલ—હાંસોટ.

જાણવા લાયક સ્થળ:—

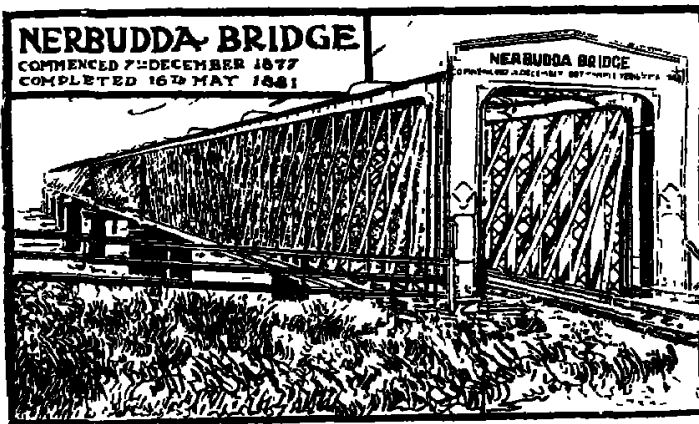
ભરૂચ (૪૨૬૪૮)—જિલ્લાનું મુખ્ય ગામ નર્મદા નદીને કિનારે આવેલું છે. એમ કહેવાય છે કે આ શહેર ભૃગુઋષિએ વસાવ્યું હતું, તેમના નામ પરથી તે ભરૂચ કહેવાય છે. શહેર ખાધડીપને વસેલું છે. અસલ આ શહેરનો વેપાર પરદેશમાં મોટાં મોટાં બંદરો સાથે ચાલતો, પણ બીજાં સારાં બંદર ચઢતીમાં આવ્યાં તેને લીધે તે પડી બાગ્યો છે. છતાં “ ભાગ્યું ભાગ્યું પણ ભરૂચ ” આ કહેવત પ્રમાણે હાલ પણ શહેરમાં કપાસ લોઢવાનાં ૬ જીન, ૫ છાપખાનાં, ૪ મિલો વગેરે કારખાનાં ચાલે છે. ભરૂચ જિલ્લામાં કપાસનો પાક થતો હોવાથી, ત્યાંથી ઘણો કપાસ બહારગામ જાય છે. શહેરમાં સરકારી ઓફિસો, યુનિવર્સિટી ઓફિસો, જ્યુબીલી ટાવર વગેરે મકાનો, તથા ભરૂચપિની વાડી, મોહનગામ, કિશોરગામ વગેરે બીજાં જોવા લાયક જગાઓ છે.

* લ'બાઇ વધારે ને પહોળાઈ ઓછી હોય, તે પાધડીપનો કહેવાય. ભરૂચ શહેરની લ'બાઇ રાા માર્દિ અને પહોળાઇ ફક્ત ૧૧૧ માર્દિજ છે,

શુકલતીર્થ—ભરૂચ તાલુકામાં નર્મદા નદીને ઉત્તર કિનારે આ શહેર આવેલું છે; અને તે મોટું જાત્રાનું સ્થળ છે. અહીં ઈશ્વરેશ્વર મહાદેવનું દહેડું છે, અને દર કાર્તિકી પુનેમે ત્યાં મોટો મેળો ભરાય છે. એની નજીકમાં નર્મદા નદીના બેટપર એક કબીરવડ નામનો મોટો વડ છે. આ વડ એટલો બધો મોટો છે કે તેની નીચે ૭૦૦૦ માણસો સુખેથી બેસી શકે. એ વડ વિષે એવી દંતકથા છે કે કબીર નામના સાધુએ ત્યાં દાતણની ચીરી ખોસેલી તે કૂટીને એ વડ થયો છે.

ભાદભુત—ભરૂચ તાલુકામાં નર્મદા નદીને ઉત્તર કિનારે ભરૂચથી ૮ માઇલ દૂર આવેલું છે. ત્યાં ભાદજીતેશ્વર મહાદેવનું દહેડું છે. અધિક ભાદરવા મહીનામાં ભાદજીતેશ્વરની જાત્રા કરવા ઘણા માણસો આવે છે. જાત્રા આખો મહીનો ચાલે છે.

અંકલેશ્વર—(૧૧૭૬૨) અંકલેશ્વર તાલુકામાં આવેલું છે. અંકલેશ્વર અને ભરૂચ વચ્ચે નર્મદા નદીનો મોટો પૂલ જોવા લાયક છે. ગુજરાતમાં સૌથી મોટો પૂલ આ છે. નાંદોદથી લાકડાં, વાંસ, મીઠું, મધ વગેરે જંગલની પેદાશ તથા કપાસ અહીં આવે છે.

નર્મદા નદીનો પૂલ.

ગંધાર—વાગરા તાલુકામાં આવેલું છે. અસલ આ બંદરને દરીઆમાંથી ભરૂચ બંદર સાથે સારો વેપાર ચાલતો, પણ હાલ તે પડી ભાગ્યો છે. અહીં ઘણા જુના વખતનું એક જાંબુ થઇ ગયેલું આવક લોકોનું દહેરું છે. તેમાં એક ઘોળા પથરની તથા તેની આ જુબાજુ એકેક કાળા પથરની મળી કૂલ ત્રણ સંજેમરમરની મૂર્તિઓ છે. કહે છે કે દરેક મૂર્તિનું વજન ૧૦૦ મણુ જેટલું હશે.

હાંસોટ—હાંસોટ મહાલનું મુખ્ય ગામ છે. કસ્યપત્રકપિન કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલા હંસે બ્રહ્માનું વાહન થવા અહીં તપ કરેલું તે પરથી આ ગામનું નામ હંસેશ્વર પડેલું. હાલ તે હાંસોટ નામથી ઝોળખાય છે.

આ સિવાય જંબુસર, ટંકારીઆ, દહેજ, વાગરા વગેરે ગામો આવેલાં છે.

ટંકારીઆ અને દહેજ બંદરો છે.

પંચમહાલ જિલ્લો.

નામ પડવાનું કારણ—આ જિલ્લો પાંચ મહાલ કે પરગણાંનો બનેલો હોવાથી તેનું નામ પંચમહાલ પડ્યું છે.

સીમા—ઉત્તરે અને પૂર્વે રેવકાંઠા એજંસિ, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મુલક, તથા પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મુલક અને મહી નદી છે.

પર્વત—પાવાગઢ.

નદી—મહી.

જમીન અને પાક—ગુજરાતના બીજા ભાગો કરતાં આ જિલ્લામાં વરસાદ વધારે પડે છે. રેવકાંઠા એજંસિને લીધે આ જિલ્લાના બે ભાગ પડેલા છે. (૧) ધશાન તરફનો ને (૨) નૈઋત્ય તરફનો.

ધશાન ભાગ ટેકરાટેકરીવાળો મુલક, નૈઋત્ય તરફનો ભા ઉત્તર ને દક્ષિણ દિશાએ ઉંચો નીચો, અને મધ્યમાં સપાટ જમીન સારી ફળદ્રુપ છે. જિલ્લાની જમીન મુખ્યત્વે કરીને બે જાતની છે.

૧. કાળી. ૨. ગોરાકુ. કાળી જમીનમાં કપાસ, ડાંગર, ચણા ને મકાઈ તથા ગોરાકુ જમીનમાં બાજરી, જુવાર અને કઢોળતો પાક થાય છે. અનાજમાં મકાઈ આ જિલ્લાનો મુખ્ય પાક છે. કુંભરો પર સાગ, વાંસ, સીસમ, અને મહુડાનાં ઇમારતી ઝાડો થાય છે. ગોધરીઆ સાગના નામથી ઓળખાતો સાગ, તથા મહુડાનાં લાકડાં આ જિલ્લામાંથી આખા પ્રાંતમાં જાય છે.

ખનીજ:—જિલ્લો ટેકરાટેકરીવાળો હોવાથી ખીજ જિલ્લા કરતાં અહીં ખનીજ વધારે નીકળે છે. હાલોલ પાસેની ટેકરીઓમાંથી લોહું અને મેંગેનીઝ નીકળે છે. તે ખોદી કાઢવાનું કામ નારકોટ સંસ્થાનના શિવરાજપુર ગામ પાસે એક યુરોપીઅન કંપની કરે છે.

વસ્તી:—૩૭૪૮૧૦ માણસની છે. બીલ, નાયકડા, કોળી વગેરે જંગલી લોકોની આ જિલ્લામાં ઘણી વસ્તી છે.

તાલુકા:—(૧) ગોધરા. (૨) કાલોલ અને (૩) હાલોલ.

મહાલ:—(૧) કાલોલ, ને (૨) હાલોલ.

જમીનના લાયક સ્થળ:—

ગોધરા:—(૨૬૯૭૯) પંચમહાલ જિલ્લાના કલેક્ટરનું સદર સ્ટેશન છે. શહેરની પાસે ' ગોધરા ' કે ' ગોધરક ' નામનું તળાવ છે, તે પરથી તેનું નામ ગોધરા પડ્યું છે, ઇમારતી અને બાળવાનાં લાકડાંના વેપારનું મુખ્ય મથક છે. શહેરમાં સરકારી કચેરીઓ, દવાખાનું, હાઈસ્કૂલ અને તેની સાથેની બોર્ડિંગ તથા મુસાફરી બંગલો વગેરે મકાનો આવેલાં છે.

ચાંપાનેર:—આ શહેર હાલોલ તાલુકામાં આવેલું છે. વનરાજ આવડાના ચાંપા નામના પ્રધાને વસાવ્યું હતું, તેથી ચાંપાનેર નામ પડ્યું છે. પતાઇ રાવળ નામના હિંદુ રાજ પાસેથી મહમદ બેગડાએ એ શહેર જીતી લઈ ત્યાં પોતાની રાજધાની કરી હતી; અને

તેને કિલ્લા, મહેલો, મસીદો, ને બાગથી શોભાવું હતું. હાલ તે પ્રાચીન મકાનોનાં ખંડેરો, અને થોડાં આછાં આછાં ઘર સિવાય ત્યાં બીજું કંઈ નથી.

પાવાગઢ:—ગુજરાતનાં જોવા લાયક સ્થળોમાંનું આ (સ્થળ) મુખ્ય છે. આ પર્વત પશ્ચિમહાલ જિલ્લાની દક્ષિણે હાલોલ મહાલમાં આવેલો છે. આંપાનેરના કોટ પાસેથી એના પર ચઢવાને રસ્તો આવેલો છે. તળેટીથી ટોચ પર જ્યાં કાળકા માતાનું દહે આવેલું છે, ત્યાંસુધીનું અંતર લગભગ ત્રણ માઇલ છે. પર્વત પરનો ડુંગરી કિલ્લો ખાસ જોવા જેવો છે. આ કિલ્લો જોવાય આપણા દેશની પ્રાચીન કારીગરીનો કંઈક ખ્યાલ આવે છે. પર્વત પર કિલ્લા સિવાય રાણીઓને શિકારી રમત જોવા માટે બાંધેલે સાત માળ વાળો મહેલ, ઝવેરી ખાપરાનો મહેલ, નાગર હવેલી માંચી હવેલી, મકાઈ કોઠાર, નવલખ કોઠાર, દુધીલ તળાવ, જો કોકોનાં દહેરાં અને કાળકા માતાનું દહેરું એ જોવા લાયક જગાઓ છે

દાહોદ:—(૧૬૨૭૬) દાહોદ તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. માળવ અને ગુજરાત આ બે ભાગની સરહદ પર આવેલું હોવાથી દાહોદ દાહોદ એવું નામ પડ્યું છે. અહીં ઔરંગઝેબ બાદશાહનો જન્મ થયો હતો. તાલુકાનું મુખ્ય ગામ હોવાથી સરકારી કચેરીઓ મુસદ્દરી બંમલો, વગેરે મકાનો આવેલાં છે. શહેરની નજીકમાં છા' નામનું તળાવ છે. એમ કહેવાય છે કે અસલના વખતમાં થ ગએલા દુધિચીઝ નામના ઋષિ અહીં થઈ ગયા છે. તેમના ના

× દુધિચીઝ ઋષિ વિષે એમ કહેવાય છે, કે અસલના વખતમાં ચેત્રાર નામનો રાક્ષસ દેવાને બહુ પીડતો. આથી દેવો તથા તેમના રાજા દેવો તેના ત્રાસથી બચવાનો ઉપાય પૂછવા વિષ્ણુ ભગવાન પાસે ગયા. વિષ્ણુ ભગવાને કહ્યું; કે જો દુધિચીઝ ઋષિના હાડકાનું હવિષ્યાર બનાવી તે રાક્ષસને મારવામાં આવે તો તે મરે. આથી બધા દેવો ઋષિ પાસે આવ્યા ઋષિ તેમના આવવાનું કારણ સમજી ગયા અને “આ મારો દેહ

પરનાં દધીમતિ નામની નદી તથા તે પર દ્વિપેશ્વર મહાદેવનું દહેરું, આ બે જગાઓ આવેલી છે. હાલ તો દહેરાનાં માત્ર ખડેરજ છે.

હાલોલ:—(૩૮૧૦) હાલોલ નામના પેટામહાલનું મુખ્ય શહેર છે, પહેલાં એ ચાંપાનેરનું પણ હતું. અહીં હાલુર નામના એક સુથારે સુંદર બાગ બનાવ્યો હતો. તેની યાદગીરીમાં તેનું નામ હાલોલ પાડવામાં આવ્યું છે. એના નૈર્ઋત્ય કોણુમાં અર્ધો માઇલ છેટે અંદ્રકળા વાવ-મહેમદાવાદમાં ભમરીઓ કુવો છે તેવી-તથા ઇશાન કોણુમાં એક મોટો હોજ આવેલો છે.

કુવા:—ગોધરા તાલુકાનું ગામ છે. ત્યાં બિના પાણીના કુંડ છે.

કાલોલ તથા ઝાલોદ અનુક્રમે કાલોલ તાલુકો અને ઝાલોદ મહાલનાં મુખ્ય ગામો છે.

સુરત જિલ્લો.

સીમા:—ઉત્તરે કીમ નદી, દક્ષિણે દમણગંગા નદી, પૂર્વે ગાય-કવાડનું રાજ્ય, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર આવેલો છે.

પર્વતો:—મોતા અને પારનેરા. પારનેરાનો ડુંગર ૬૦૦ ફુટ ઉંચો છે. અસલ આ ડુંગર પર એક કિલ્લો હતો, અને તેની તળેટીમાં વાઘવરના રહેઠાણવાળું જંગલ હતું. હાલ તે કાપી નાખવામાં આવ્યું છે.

નદીઓ:—તાપી, મીંઢાળા, પૂણી, અંબિકા, પૂણી, દમણગંગા, પાર અને કીમ.

જમીન અને પાક:—જિલ્લાની પૂર્વ સરહદનો ભાગ ડુંભરાળ અને જંગલોથી ભરપુર છે. આ ભાગ સાંકડો છે ને તે ઉત્તરદક્ષિણ આવેલો છે. બાકીનો ભાગ વિશાળ મેદાન છે. મેદાનના દરીઆ કિનારાના ભાગ પર ઘણી જગાએ રેતીના ટેકરા છે, અને તે ભાગ ખેતી માટે નકામો છે.

કામનો છે” એમ કહી તેમણે જીવતાં પોતાના શરીરમાંથી હાડકું કાઢી આપ્યું. એટલે ઋષિ મરી ગયા. દેવોએ હાડકાનું હથિયાર બનાવી તે વડે લેના-સુરને માર્યો ને સુખી થયા.

ખેતીના કામમાં આવે એવી જમીનમાં આ જિલ્લાની જમીન સુખ્યત્વે કરીને બે જાતની છે. કાળી અને ગોરાડું. કાળી જમીનમાં ઠંમર, જીવાર, કપાસ અને શેરડી; તથા ગોરાડું જમીનમાં નાગલી, કોદરા, અને કઠોળ વગેરે ધાન્ય પાકે છે.

વસ્તી:—૬૭૪૩૫૧ માણસની છે.

તાલુકા:—(૧) ઓરપાડ (૨) માંડવી (૩) ચોર્યાસી (૪) બારડોલી (૫) જલાલપુર (૬) ચીખલી (૭) વલસાડ (૮) પારડી.

મહાલ:—વાલોડ.

જાણવા લાયક સ્થળ:—

સુરત:—(૧૧૭૪૩૪) આ શહેર ચોર્યાસી તાલુકામાં તાપી નદીને કાંઠે આવેલું છે. એમ કહેવાય છે કે અસલ આ શહેરની જગાએ સૂર્યપુર નામનું એક નાનું ગામડું હતું. કેટલાક વખત પછી ચોપી નામનો એક હિંદુ ત્યાં આવીને વસ્યો, અને તેણે આબાદ કર્યું. ને પોતાની સ્ત્રી સુરતાના નામ પરથી શહેરનું નામ સુરત પાડ્યું. અસલ આ શહેર વેપારને માટે ધણું નામીયું હતું, અને પશ્ચિમ હિંદમાં મોટું બંદર ગણાતું. તેનો વેપાર ઈરાન, અરબસ્તાન, આફ્રિકા ને યુરોપનાં બંદરો સાથે ધમધોધાર ચાલતો. યુરોપના વતનીઓ હિંદમાં વેપાર કરવા આવ્યા, ત્યારે વલંદા, ફ્રેંચ, અને અંગ્રેજ વેપારીઓએ અહીં વખાર ધાલી હતી. તે અરસામાં સુરત શહેરની દોલતથી લોભાઈ શિવાજીએ બે વખત એ પર હુમલો કર્યો હતો. વખત જતાં વેપાર કમી થતો ચાલ્યો, અને આબાદી ઘટતી ચાલી. છતાં હાલ પણ ત્યાંનું સુતરાઉ અને રેશમી કાપડ તથા જરીનું કામ ધણું વખણાય છે. વળી જમણ માટે લાંબા વખતથી અહીંની પ્રજા શોખીન છે. કહેવત છે કે “કાશીનું મરણ અને સુરતનું જન્મણ.” શહેરમાં ક્રિસ્તો, ટાવર, સરકારી કચેરીઓ, હિંદુ અને જૈન લોકોનાં દહેરાં, પારેખ હુનરશાળા, મ્યુ-

નસિપલ હોલ, ગોપી તળાવ, રાણીનો બાગ, જીભામસીદ, દરિઆ-મહેલ, નવાબની વાડી વગેરે જોવા લાયક જગાઓ આવેલી છે.

વલસાડ:—(૧૯૮૨૨) વલસાડ તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. ઓરંગા નદી પર બંદર છે. ઇમારતી અને બાળવાનાં લાકડાં, અનાજ, ગોળ, અને ઇંટો બહારગામ જાય છે. ડાંગ અને ધરમપુરના જંગલનાં બધાં લાકડાં આ બંદરેથી કાઠિઆવાડનાં બંદરાંએ જાય છે.

તીથલ:—વલસાડ તાલુકામાં વલસાડની પાસે બે માઈલ પર દરીઆ કિનારે આવેલું છે. તે હરા ખાવાનું સ્થળ છે. અગાઉ ગોરા લશ્કરને અહીં હવા ફેર માટે રાખતા. હાલ લશ્કર આવતું નથી. પણ અમલદારો તથા અમદાવાદ ને મુંબઇના ધણા શ્રીમંતો ઉનાળામાં અહીં આવી વસે છે.

બહુધાન:—માંડવી તાલુકામાં તાપી નદીને કાંઠે બનવાનું સ્થળ છે. ત્યાં બાર વર્ષે (સિંહસ્થના વર્ષમાં) બત્રા બરાય છે.

હજીરા:—તાપી નદીના મુખ પર જમણે કિનારે ઓરપાડ તાલુકામાં હવા ખાવાનું સ્થળ છે. આ ગામનું નામ હવ છે, પણ ત્યાં વેાકસ સાહેબનો હજીરા ઓટલે કબર છે, તેથી હજીરા એવું નામ પડ્યું છે. એની નજીકમાં દીવાદાંડી છે. એ દીવાદાંડીમાં ફાનસો સળગે છે, તેનું અજવાળું કુમસના કિનારા પરથી દેખાય છે. હજીરામાં એક હિંદુની ને એક પારસીની એમ બે ધર્મશાળા છે.

ઉડવાડા:—પારસી તાલુકામાં આ ગામ આવેલું છે. તે પારસી લોકોના જુના આતથ બહેરામના ફહેરાને-મોડી અગિઆરીને-માટે પ્રખ્યાત છે. સંજયમાંથી આતથ લાવીને અહીં રાખેલા છે, તેથી ધણા પારસીઓ બત્રા માટે આવે છે.

રાંદેર:—(૧૦૫૪૭) ચોર્યાસી તાલુકામાં તાપી નદીને જમણે કિનારે સુરતની સામે આ શહેર આવેલું છે. ત્યાંનાં રંદિરી બોર વખણાય છે.

થાણા જિલ્લો.

સ્થળ:—હત્તર વિભાગની છેક દક્ષિણે આ જિલ્લો આવેલો છે.

પરિવેશ:—સહ્યાદ્રિ.

જમીન અને પાક:—પશ્ચિમ તરફનો ફરીઆ કિનારાનો પ્રદેશ નીચો અને ફળદ્રુપ છે. અને પૂર્વ તરફનો પ્રદેશ સહ્યાદ્રિ આવેલો છે તેથી પહાડી છે. કિનારા તરફના ફળદ્રુપ પ્રદેશમાં શેરડી, કેળાં, પાન, આદુ, નાળિયેર વગેરે પાકે છે અને પશ્ચિમ તરફના ભાગમાં ડાંગરનો પાક થાય છે. કારણ કે વધારે વરસાદ અને પથરાવાળી જમીન એટલે તેમાં ડાંગર સિવાય બીજા પાક થઈ શકતો નથી.

વસ્તી:—(૭૫૯૯૧૬) માણસની છે. પશ્ચિમના પહાડી પ્રદેશમાં જંગલી લોકોની વસ્તી વધારે છે.

તાલુકા:—ડાહાણું, માહીમ, વસઇ, સાણી, ભીંવડી, વાડે, શાહપુર, મુરવાડ અને કલ્યાણ.

જાણવા લાયક સ્થળો:—

૧. થાણા:—(૨૨૬૩૯) જિલ્લાનું મુખ્ય ગામ સાણી બેટમાં આવેલું છે. મુંબઈની પાસે આવેલું હોવાને લીધે કેટલાક લોક ત્યાં રહી દરરોજ મુંબઈ જ આવ કરે છે.

૨. વાંઠરા:—મુંબઈથી નવ માઇલ દૂર છે. એ થાણા જિલ્લાનું નાકું છે. ને મુંબઈનો ભાગ છે.

૩. વસઇ:—(૧૦૩૬૬) તાલુકાનું મુખ્ય ગામ છે. ત્યાં પાન, શેરડી, કેળાં વગેરે થાય છે.

બોરીવલી સ્ટેશનથી દોઢ માઇલ પર કેનેરી ગુફા જોવા લાયક છે.

૪. કલ્યાણ:—(૧૭૮૨૯) ધણું જીનું શહેર છે.

પાલણપુર એન્જિન.

સીમા:—હત્તરે મારવાડ અને શિરોહી, પૂર્વે શિરોહી અને મહીકાંડા એન્જિન, દક્ષિણે ગાયકવાડનું સંસ્થાન ને કાઠિઆવાડ એન્જિન.

જાંસિનું ઊંચુવાડા સંસ્થાન, અને પશ્ચિમે કચ્છનું રણુ આવેલું છે.

દેખાવઃ—એજાંસિની ઉત્તર અને પૂર્વ દિશાએ કુંગરોની હાર, પશ્ચિમે ઝાડપાન વિનાનો ખારોપાટ, અને બાકીનો ભાગ એક વિસ્તીર્ણ સપાટ મેદાન છે.

પર્વત—શિરોહી.

નદીઓ—બનાસ અને સરસ્વતી.

ઋતુઃ—પશ્ચિમના રણુને લગતા ભાગમાં, ઊનાળામાં તાપ સખત પડે છે.

જમીન અને પાકઃ—આ એજાંસિની જમીન ઘણે ભાગે રેતાળ છે. ખીજી કાળી, ગોરાકુંડ ને ભાઠાની જમીન પણ છે. પાલ-જુપુર સંસ્થાનની જમીન ગોરાકુંડ, રાધનપુર સંસ્થાનના કેટલાક ભાગની જમીન કાળી, ને રણુના પ્રદેશની જમીન ખારી છે. ભાઠાની જમીન નદી કાંઠાની છે. સુખ્યત્વે કરીને જુવાર, ડાંગર, ઘઉં, કપાસ, બાજરી, કઠોળ, તલ, એરંડી અને સરસવનો પાક થાય છે.

વસ્તીઃ—(૫૧૮૫૬૬) માણસની છે.

રાજ્ય વહીવટઃ—આ એજાંસિનાં તમામ સંસ્થાનો પર દેખરેખ રાખવાને અંગ્રેજ સરકાર તરફથી એક અંગ્રેજ અમલદાર નીમેલા છે, તે પોલિટિકલ એજન્ટ કહેવાય છે.

સંસ્થાનોઃ—મુસલમાની—(૧) પાલજુપુર, (૨) રાધન-પુર, (૩) વારાઈ ને (૪) તેરવાડા.

રજપુતઃ—(૧) થરાદ, (૨) મોરવાડા, (૩) વાવ, (૪) મુઘગામ ને (૫) દેવદર.

કાળીઃ—(૧) લામર, ને (૨) કાંકરેજ.

જાણવા લાયક સ્થળઃ—

પાલજુપુરઃ—(૧૯૨૪૩) પાલજુપુર સંસ્થાનની રાજધાનીનું શહેર છે, તથા એજાંસિના પોલિટિકલ એજન્ટનું સદર રેશન છે. પાલજુપુર સંસ્થાનના રાજા મુસલમાન જાતના છે, ને તે દીવાન

કહેવાય છે. આ શહેર પ્રહ્લાદદેવ નામના માણસે વસાવ્યું હતું, તેથી તેને અસલ પ્રહ્લાદપટ્ટણ કહેતા. પાછળથી પાલણુસી ચોહાણે તેને આખાદ કર્યું ત્યાર પછી તેનું નામ પાલણુપુર પડ્યું. શહેરને ફરતો કેટ છે, તે તથા રાજમહેલ, કચેરીઓ, હાથીખાનું વગેરે મકાનો બોવા લાયક છે.

ડીસા:—(૭૨૧૮) પાલણુપુર સંસ્થાનમાં બનાસ નદીને કાંઠે આ શહેર આવેલું છે. પહેલાં અહીં ફરકાખાદ નામનું મોટું નગર હતું. અહીંની હવા સારી છે. શહેરની પાસે અંગ્રેજ સરકારના દેશી અને યુરોપીઅન લશ્કરની ઓવણી છે. તે ડીસા કેન્ટોન્મેન્ટ કે ડીસા કંપના નામથી ઝોળખાય છે.

રાધનપુર:—(૯૯૦૨) રાધનપુર સંસ્થાનના રાજ્યકર્તા નવાબ અહીં રહે છે. શહેરમાં રાજમહેલ, કચેરીઓ, હિંદુ અને જૈન લોકોનાં મંદીરો તથા અનાયાશ્રમ વગેરે બોવાલાયક જગાઓ છે.

પંચાસર:—ગુજરાતના રાજા જયસિખરીની રાજધાનીનું શહેર હતું. હાલ ત્યાં એક નાનું ગામડું, માત્ર છે. ગામડાની આબુ-આબુ જુના શહેરનાં ખડેરા માલમ પડે છે.

બાળારામ મહાદેવ:—પાલણુપુરથી જતાં ચિત્રાસણી પાસે બાળારામ નદીને કાંઠે સુંદર ડુંગરી ઉપર બાળારામ મહાદેવનું દહેરું આવેલું છે. આબુબાબુનો પ્રદેશ વનસ્પતિથી ભરપુર ને રમણીય છે. અહીં શ્રાવણ મહીનામાં દર સોમવારે મેળો ભરાય છે.

*લોટકેશ્વર:—મુંજપુર નામે ગામની પશ્ચિમમાં લોટીમાં એ

* લોટકેશ્વર વિષે એમ કહેવાય છે, કે એ મિત્રો જતા હતા. તેમાંના એકને શિવનાં દર્શન કર્યા વિના જમવું નહિ, એવા નિયમ હતો. તેથી બીજાે એનો મિત્ર સાથે હતો, તેણે પેલા જાણે નહિ એવી રીતે માટીની લોટી લઈ વાળીને એ શિવલિંગ છે એમ કહ્યું. પેલાએ તેનું કહેવું સાચું માનીને ખરા ગ્રેમથી પૂજન કર્યું. ને પછી બોજન કર્યું. પાછળથી તેના મિત્રે “એ તો લોટી છે ને મેં તારી મરફતી કરી હતી.” એમ કહી લઈ

શિવાલય છે. ત્યાં ફાગણ વદ અમાસે મોટા મેળો ભરાય છે. ત્યાં એક કુંડ છે ભુત વળગ્યાના વહેમવાળા લોકો લાગત ત્રણ વર્ષને મેળ આવે છે, તેથી મેળા વખતે જીવાની ઘણી મઝા પડે છે.

મહીકાંડા એજંસિ.

નામ પડવાનું કારણ:—મહી નદીના નામ પરથી આ એજંસિનું નામ મહીકાંડા પડેલું છે.

સીમા:—ઉત્તરે આણુના હુંગરો, પૂર્વે મેવાડનું રાજ્ય અને રેવાકાંડા એજંસિ, દક્ષિણે અમદાવાદ ને ખેડા જિલ્લો, તથા પશ્ચિમે પાલણપુર એજંસિ ને ગાયકવાડનું રાજ્ય આવેલું છે.

પર્વત:—આણુ.

નદીઓ:—સાબરમતી, સરસ્વતી, વાત્રક, હાથમતી, ખારી, મેઘો, અને માણુમ.

દેખાવ અને ઝૂંટુ:—આ એજંસિનો ઉત્તર અને પૂર્વ સરહદનો ભાગ હુંગરોથી છવાયેલો છે. આ હુંગરવાળા ઉંચા ભાગની હવા વધારે ઠંડી છે, અને બાકીના ભાગની ગુજરાતના બીજા ભાગના જેવીજ છે.

જમીન અને પાક:—એજંસિનો ધણો ભાગ હુંગરાઉ હોવાને લીધે માત્ર પોણા ભાગની જમીનમાં ખેતી થાય છે, ને બાકીની જમીન પડતર રહે છે. ખેડાણ કરવા લાયક જમીન મુખ્યત્વે કરીને ત્રણ જાતની છે. ગોરાકુંડ, રૈતાળ ને કાળી. ઘઉં, ચણા, ડાંગર, જીવાર, ખાજરી, કઠોળ અને કપાસ એ આ એજંસિનો મુખ્ય પાક છે.

હુંગરાઉ જમીનમાં નાનાં મોટાં ધણાં જંગલો આવેલાં છે. તેમાં ખેર, સીસમ, ટીંબરણ, વાંસ વગેરે ઉપયોગી ઝાડ થાય છે. કેષિક સ્થળે—ગઢવાડા, હાંતા ને ઇકર સંસ્થાનમાં—સુખડનાં ઝાડ પણ થાય છે.

વાળેલી લોદીને પગથી ઠોકર મારી, પણ તે હજારી નહિ ને તેમાંથી લોદી નીકળ્યું. ત્યારથી તે સ્થાન લોદેશ્વર નામથી ઓળખાવા લાગ્યું, ને તેની નામના વધી.

ખનીજ:—ઇમારતી પત્થર, ધંટીનો પત્થર, આરસપહાણ, ચક્ર મકનો પત્થર, વગેરે ધણી જાતના પત્થરો, તથા અખરખ અને ખર્ડ આ એજંસિમાંથી પુષ્કળ નીકળે છે.

વસ્તી:—૪૫૦૪૭૮ માણસની છે. આ એજંસિ પ્રાંતના છે ખુણાપર આવેલી છે, તેથી તથા તેમાં ધણા ડુંગરો ને જંગલો આવેલાં હોવાથી વસ્તી ઓછી છે. ડુંગરી બીલ લોકોની વસ્ત વધારે છે.

રાજ્યવહીવટ:—આ એજંસિનાં સંસ્થાનો પર દેખરેખ રાખવાને અંગ્રેજ સરકાર તરફથી એક અંગ્રેજ અધિકારી નીમેલા છે તે પોલિટિકલ એજન્ટ કહેવાય છે.

આ એજંસિના છ ભાગ પડેલા છે, તે પરમણાં કહેવાય છે

પરમણાનું નામ.	મુખ્ય સંસ્થાનો.
૧. નાની મારવાડ.	ઢાંતા, ઇંડર, ને માલપુર.
૨. રેવર.	મોહનપુર.
૩. સાબરકાંઠા.	માણસા અને પેથાપુર.
૪. વાત્રકકાંઠા.	આમલીઆરા ને થોડાસર.
૫. બાવીસી.	વાસણા, મહીસા ને ડમોડા.
૬. કંઠોસણ.	કંઠોસણ, જોટાણા ને સાંથળ.

જાણવા લાયક સ્થળ:—

ઇંડર:—(૪૬૭૯) ઇંડરના રાજ્યમા આવેલું છે. ઇંડરના રાજ્યની રાજધાની અસલ આ શહેરમાં હતી. શહેરની આસપાસ જોળ ખુરજોવાળો મજબુત કોટ છે. કોટની નજીક શહેરને વીંટળા એલો એક ડુંગર છે. શહેરમાં સરકારી કચેરીઓ, નિકાળો તથા ત્રિયોળીઓ નામે પત્થરથી બાંધેલો મોટો ટાવર એ જોવા લાયક જગ્યાઓ છે. ટાવર ઉપર ચારે દિશાએ જોઇ શકાય એવું મોડું ઘડિઆળ છે; તથા ટાવરવાળા મકાનમાં લાયબ્રેરિ છે. શહેર બહાવાદળ મહેલ, જુવાન વિલાસ વગેરે રાજમહેલો, બાગો, તથા જુન

વખતનો ધણો મળ્યુત એક ગઢ જોવા લાયક છે. આ ગઢ પહાડ ઉપર આવેલો હોય “ ઇડર ગઢ ” ના નામથી જાણીતો છે. આ ઇડરગઢ એવો મળ્યુત-અજીત-છે કે ભારે કામ સરળ થાય તો “ ઇડરીઓ ગઢ લીધો ” એવી લોકોમાં કહેવત ચાલે છે. ગઢ ઉપર જૈનોનાં તથા હિંદુઓનાં દહેરાં તથા “ રણમહિની ચોકી ” અને “ રૂઠી રાણીનો માળીઓ-શોકતુર રાણીનો મહેલ-” નામથી ઝાળખાતી ઇમારતો જોવાલાયક છે.

અમનગર:—ઇડરના રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર હાથમતી નદીને કિનારે આવેલું છે. ગુજરાતના અહમદશાહે બાદશાહે આ શહેર વસાવ્યું હતું, અને અહીં પોતાની રાજધાની કરવાનો વિચાર હતો. શહેરને ફરતો કોટ છે. સરકારી કચેરીઓ, બાદશાહી વખતનાં જીર્ણ થઇ ગયેલાં મકાનો, અને તેમાંનું ઉત્તમ કોતરકામ, તથા મહારાજ સાહેબે તદ્દન પથરથી બાંધેલો ઇંગ્લિશ ફેશનનો મહેલ જોવાલાયક છે. શહેરની નજીકમાંથી ઇમારતી પથર નીકળે છે.

સાદરા:—મહીકાંડા એજંસિનું સદર સ્ટેશન છે. અહીં દેશી તથા યુરોપીઅન લસ્કરની ઓવણી છે. અહમદશાહે બંધાવેલો મળ્યુત કિલ્લો, રફ્ફો, સિવિલ હોસ્પિટલ, દરબારી ઉતારા, ઝાંડિસો, તથા તાલુકદારોના કુંવરોને કેળવણી આપવા સ્થાપેલી સ્કોટ કોલેજ વગેરે જોવાલાયક સ્થળો છે.

પેથાપુર:—સાબરમતી નદીને કાંઠે આવેલું છે. અહીંના બાંધણીના સાલ્લા જે “ પેથાપુરની બાંધણી ” કહેવાય છે, તે વખણાય છે. પહેલાં અહીં જમગીરી વાળી બંદુકો સારી બનતી. હાલ પણ તરવાર, બાલા, જમૈયા, જરી, ચપ્પુ વગેરે હથિયારો અને તાળાં વખાણવા લાયક બને છે.

ખેડબ્રહ્મા:—ઇડર સંસ્થાનમાં જાત્રાનું સ્થળ છે. એમાં ભૂગુપ્તોના આશ્રમ, બ્રહ્માની મૂર્તિ. (જે તદ્દન રેતીની બનાવેલી છે.) અબાજી માતાનું મંદીર વગેરે જોવાલાયક છે. બ્રહ્માએ પાપમુક્ત

ચવા માટે અહીં મોટા યજ્ઞ કર્યો હતો, અને પોતાની ચાર મુખવાળી મૂર્તિ સ્થાપન કરી હતી. તેથી આ સ્થળનું નામ ખેડબ્રહ્મા કે બ્રહ્માન ખેડ એવું પડ્યું એમ કહેવાય છે.

શામળાણી:—ઈડર સંસ્થાનમાં મેન્વે નદીને કાંઠે જીવનું પવિત્ર ધામ છે. એમાં શામળાણી એટલે શ્રી કૃષ્ણની મૂર્તિ છે. મહાદેવજી ભોંયરામાં આવેલું દેવાલય, અને બીજા મંદીરો તથા ૧૦૧ બાળકે સાથેની ગાંધારીની મૂર્તિ જોવાલાયક છે. ત્યાં કારતક સુદ ૧૫ ઉપ મોટો મેળો ભરાય છે.

કુંભારીઆ:—આ ગામ ચિતોડના કુંભારાણાએ વસાવે હતું. તેની પાસે વીમળશાનાં બંધાવેલાં જૈનોનાં દહેરાં છે.

ઉત્કંટેશ્વર-ઉંટડીઆ મહાદેવ:—આ પવિત્ર ને પ્રખ્યાત શિવાલય વાત્રક નદીને કાંઠે ગાયકવાડ સરકારની હદમાં પુના દરા ગામની નજીક આવેલું છે. અહીં બાબાલી ઋષિનો આશ્રમ હોતો એમ કહેવાય છે. મહાશિવરાત્રિને દિવસે અને સિદ્ધરથ વર્ષે મોટો મેળો ભરાય છે. મેળામાં એક લાખ કરતાં પણ વધુ જનજાગૃઓ આવે છે.

બહુચરાણી:—ગાયકવાડ સરકારની હદમાં એ બહુચરાણ માતાનું પવિત્ર સ્થળ આવેલું છે. અહીં ચૈત્ર સુદ ૧૫ ને દિવસે મોટો મેળો ભરાય છે.

દાંતા:—દાંતાસંસ્થાનની રાજધાનીનું શહેર છે. દાંતાનું રાજ્ય અંબા માતાના દહેરા તથા એમાં આવેલા અગાસુર પહાડને લીધે પ્રખ્યાત છે. દહેરાની આવક રાજ્યમાં જમા થાય છે. ત્યાંના રાજ પરમાર રજપુત છે.

રેવાકાંઠા એજંસિ.

નામ પડવાનું કારણ:—રેવા એટલે નર્મદા નદીના નામ પરથી આ એજંસિનું નામ રેવાકાંઠા એજંસિ પડેલું છે.

સ્ત્રીમા:—ઉત્તરે મહીકાંઠા એજંસિ, પૂર્વે પંચમહાલ જિલ્લે અને મધ્ય હિંદુસ્તાન, દક્ષિણે ગાયકવાડનું રાજ્ય, અને પશ્ચિમે

સર્ય, ખેડા, ને પંચમહાલ જિલ્લા તથા ગાયકવાડનું રાજ્ય આવેલાં છે.

દેખાવ:—આ એન્સિનો પૂર્વ તરફનો ભાગ, તથા એર-સંગ ને હેરણુ નદીના પ્રદેશ સિવાયનો સધળો મધ્ય ભાગ પહાડી છે. એકંદરે જોતાં વાડાસિનોર અને લુણાવાડાનો પશ્ચિમ ભાગ તથા એવાસનો ભાગ બાદ કરતાં એન્સિનો સધળો પ્રદેશ પહાડી ને જંગલોથી ભરપુર છે. આ ભાગમાં ‘પહાડ, પાણી ને પાંદડાં’ સિવાય બીજું કંઈ જોવામાં આવતું નથી.

પર્વત:—રાજપીપળા. આ પર્વત સાતપુડા પર્વતનો ભાગ છે. આ સિવાય નાની મોટી પર્વતોની ધણી હારો આ મુલકમાં છે.

નદીઓ:—નર્મદા, કરજણ, એરસંગ, મહી, પાનમ, હેરણુ વગેરે. દક્ષિણ રેવાકાંડા નદીઓથી ભરપુર છે.

આબોહવા:—આ એન્સિનો ઘણો ભાગ પહાડી અને જંગલોવાળો હોવાથી ગુજરાતના બીજા ભાગો કરતાં ત્યાં ઠંડી અને વરસાદ વધારે પડે છે. તથા હવાપાણી બીજા ભાગો કરતાં નબળાં છે. બહારના માણસોને તે માફક આવતાં નથી. પશ્ચિમના સપાટ પ્રદેશમાં હવાપાણી સારાં છે. પશ્ચિમના સપાટ પ્રદેશ કરતાં પૂર્વના પર્વત પ્રદેશમાં શિઆળામાં વધારે ઠંડી, ઉનાળામાં ઓછી ગરમી, અને ચોમાસામાં વરસાદ વધારે પડે છે.

જમીન અને પાક:—હુંગરાળ અને જંગલવાળા ભાગો બાદ કરતાં રેવાકાંડાની જમીન રસાળ કઢી શકાય તેવી છે. અને તે આશરે ફૂલ જમીનના પાંચમા ભાગની છે. તેમાં મકાઈ, ડાંગર, જુવાર, બાજરી, કેદારા વગેરે ધાન્ય; તુવેર, મઠ, ચણા વગેરે કઠોળ; તથા તલ, દીવેલા કપાસ વગેરે પાકે છે.

જંગલોમાં મહુડા, તાડ, સાગ, વાંસ, ખેર અને ખાખરા વગેરે અનેક જાતનાં ઝાડો થાય છે. તથા મધ, મીણુ અને લાખ પુષ્કળ મળી આવે છે.

ખનીજ:—કુંભરોમાં ધમારતી પથરા, અખરખ, લોહું અને મેંગેનીઝ વગેરે ખનીજો મળી આવે છે. ઝઘડીઆ તાલુકાના રતન-પુર ગામ પાસેથી અઝીકના પથર નીકળે છે.

વસ્તી:—૭૫૩૦૫૮ માણસની છે. વસ્તીનો ઘણો ભાગ બીલ, કોળી, નાયકડા, ધાણુકા વગેરે જંગલી લોકોનો છે.

રાજ્યવહીવટ:—આ એજંસિ પર પંચમહાલ જિલ્લાના કલેક્ટર દેખરેખ રાખે છે. તેઓ એજંસિના પોલિટિકલ એજન્ટ કહેવાય છે.

સંસ્થાના:—(૧) રાજપીપળા (૨) છોટાઉદેપુર (૩) ખારૈયા (૪) લુણાવાડા (૫) સૂંથ ને (૬) વાડાસિનોર.

સંસ્થાનોના સમૂહ:—(૧) સંખેડા મેવાસ, ને (૨) પાંડુ મેવાસ.

રાજપીપળા, લુણાવાડા ને સૂંથના રાજ્યકર્તા મહારાણા, છોટાઉદેપુર ને ખારૈયાના રાજ્યકર્તા મહારાવળ, અને વાડાસિનોરના રાજ્યકર્તા નવાબ કહેવાય છે. સંખેડા મેવાસ ને પાંડુ મેવાસનાં ગામોમાં તાલુકદાર ઠાકોરનો અમલ છે, ને તેનો વહીવટ અંગ્રેજ સરકાર ચલાવે છે.

જાણવા લાયક સ્થળ:—

૧. નાંદોદ:—(૧૧૦૯૪) રાજપીપળાની રાજધાની છે; અને રેવાકાંઠામાં સૌથી મોટું શહેર છે. એમાં દરબાર હવેલી, હર્ષદી માતા (રાજકુળ દેવી)નું મંદીર, છત્રવિલાસ મહેલ, ઘડિઆળનો મિનારો, રાજ્યકચેરીઓ, લાયબ્રેરિ વગેરે મકાનો તથા લક્ષ્મીનારાયણ, રણુ-છોડણ, હનુમાન વગેરેનાં દહેરાં જોવા લાયક છે.

૨. ચાંદોદ:—નર્મદાને ઉત્તર કાંઠે જત્રાનું ધામ છે. અહીં મહાદેવ, માતા, હનુમાન વગેરેનાં સુંદર દહેરાં આવેલાં છે. દર વરસે

* આ પથર ખંજાત મોકલવામાં આવે છે. ત્યાં તેનાં એરીંગ, ચાક વીંટી, ઘડિઆળના અછોડા વગેરે વસ્તુઓ બને છે.

કાર્તિકી અને ચૈત્રી પુનમે મોટી જત્રા ભરાય છે. અહીં નર્મદા-સ્નાન કર્યાથી સર્વ પાપમાંથી મુક્ત થવાય છે એમ લોકો માને છે.

સૂરપાણુ અને મોખડીધાટ:—સૂળપાણુમાં શૂળપાણેશ્વર મહાદેવનું દહેરું છે, અને દર વરસે ચૈત્ર વદ અમાસે મોટી જત્રા ભરાય છે.

શૂળપાણુથી બે ગાઉ દૂર મોખડીનો ધાટ આવે છે. ત્યાં સો કુટ ઉગેથી નદીનો ધોધ પડે છે. તેનો અવાજ ચાર ગાઉ દૂરથી સંભળાય છે. આ ધોધ સૂરપાણુનો ધોધ કહેવાય છે.

છોટાઉદેપુર:—છોટાઉદેપુર સંસ્થાનનું મુખ્ય શહેર છે. અહીં રાજનો મહેલ, નિશાળ, દવાખાનું વગેરે જોવાલાયક જગાઓ છે.

દેવગઢખારીઆ:—ખારીઆનું મુખ્ય શહેર છે. રાજનો મહેલ, દેવગઢનો કિલ્લો, દવાખાનું વગેરે જોવા જેવાં મકાનો છે.

લુણાવાડા:—(૯૯૫૬) લુણાવાડા સંસ્થાનનું મુખ્ય શહેર છે. એમાં રાજનો મહેલ, સરસ્વતી મંદીર, કચેરીઓ, જલ, ધડિઆળનો મિનારો, ક્ષેત્રબાગ, લુણેશ્વર તથા વિશ્વેશ્વર મહાદેવનાં દહેરાં, નાથખાવાનો મઠ વગેરે જોવા જેવી જગાઓ છે.

વીરપુર:—વાડાસિનો સંસ્થાનમાં આ ગામ આવેલું છે. આ શહેર ઘણું પુરાતન છે. એમાં એક જીનો કિલ્લો છે. એની નજીકમાં એક ટેકરી પર ફરીઆશા પીરનો મોટો જોવાલાયક રોજો છે. અહીં વરસોવરસ મોટો ઓરસ ભરાય છે.

૮ વાડાસિનોદર—વાડાસિનો સંસ્થાનનું મુખ્ય શહેર છે. અહીં નવાખનો મહેલ, ધડિઆળનો મિનારો, દવાખાનું, તળાવ તથા તે પર આવેલો બંગલો વગેરે જોવા લાયક જગાઓ આવેલી છે.

સુરત એજંસિ.

જમીન, પાક, અને ઝકતુ:—આ એજંસિની જમીન ધણે ભાગે કાળી છે; અને તેમાં ડાંગર, જીવાર, કપાસ, નાગલી, કોદરા

ને કઠોળ પાકે છે. ધરમપુર ને વાંસદા સંસ્થાનોની હવા જંગલે લીધે ખરાબ છે, પણ સચીન સંસ્થાનની હવા સારી ગણાય છે.

વસ્તી:— ૧૭૯૭૫૪ માણસની છે.

નદીઓ:—કાવેરી, અંબીકા ને દમણગંગા.

રાજ્ય વ્યવસ્થા:—આ એજંસિ પર દેખરેખ રાખવા એટલે ત્યાંના પોલિટિકલ એજંટ તરીકેનું કામ સુરત જિલ્લા કલેક્ટર કરે છે.

સંસ્થાન:—(૧) વાંસદા, (૨) ધરમપુર, (૩) સચીન (૪) ડાંગ. વાંસદા અને ધરમપુરમાં હિંદુ રાજત્વ ને સચીનમાં મુસલમાન રાજત્વ રાજ્ય છે.

જાણવા લાયક સ્થળ:—

૧. વાંસદા:—(૩૪૯૮) વાંસદા સંસ્થાનની રાજધાનીનું ગા છે. શહેરમાં રાજનો મહેલ જોવા લાયક મકાન છે.

ઉનાઇ:—આ ગામમાં માતાજીનું તથા રામચંદ્રજીનું મંદિર અને ઉના પાણીના કુંડ છે. દર વરસે ચૈત્રી પુનમે ત્યાં મોટા મેળે ભરાય છે.

૩ ધરમપુર:—(૬૨૩૩) ધરમપુર સંસ્થાનની રાજધાની શહેર છે. અહીંના રાજ્યકર્તા રાણા કહેવાય છે. ગામમાં દરબાર મહેલ જોવા જોવા છે.

૪. સચીન:—(૧૦૪૪) સચીન સંસ્થાનની રાજધાની ગામ છે. ત્યાંના રાજ્યકર્તા નવાબ કહેવાય છે. તેઓ જાતે હયર મુસલમાન છે.

૫. હુમસ:— સચીન સંસ્થાનમાં સુરતથી આસરે ૧૦ માઇ

દૂર દરીઆ કિનારે આવેલું છે. તે હવા ખાવાનું સ્થળ છે સુરત, અમદાવાદ અને મુંબઈથી ઘણા પૈસાદાર લોકો ઉનાળામાં અહીં હવા ખાવા સાથે આવે છે.

પંચમહાલ એજંસિ.

આ એજંસિને હાલ રેવાકાંઠા એજંસિ સાથે જોડી દીધી છે. અહીંના રાજ્યકર્તા નાયક કહેવાય છે. રાજધાનીનું ગામ નાદકોટ છે. એનું બીજું ગામ જાંબુધોડા છે.

કાઠિઆવાડ એજંસિ,

સીમા:—ઉત્તરે કચ્છનું રણ, પૂર્વે અમદાવાદ જિલ્લો અને ખંભાતનો અખાત, દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર ને પશ્ચિમે કચ્છનો અખાત આવેલા છે.

દેખાવ:—કાઠિઆવાડ એજંસિ એ અરબી સમુદ્રની અંદર બહાર પડતો એક મોટો દ્વિપકરુષ છે. એની આખી સપાટી હુંગરવાળી છે, ને કિનારાનો ભાગ રેતાળ છે. મધ્ય ભાગ વધારે ઉંચો હોય ચારે દિશાએ ઢાળ પડતો છે. મધ્યના આ ઉંચાણ પ્રદેશમાંથી પુષ્કળ નદીઓ નીકળે છે, ને ચારે દિશાએ વહે છે.

પર્વત:—ગીર, ગીરનાર, શેત્રુંજી ને ખર્ડા.

નદીઓ:—ભાદર, શેત્રુંજી; મચ્છુ, ઓભાત, આશ, વઠવાણનો ભોગાવો, લીમડીનો ભોગાવો ને મુકભાદર.

જમીન, પાક અને ઋતુ:—

કાઠિઆવાડના કિનારાની જમીન રેતાળ ને મધ્યભાગ હુંમરાળ છે. મધ્યના હુંમરાળ પ્રદેશની દક્ષિણે ભાદર ને શેત્રુંજી નદી વચ્ચેની જમીન સૌથી સારી છે. આ એજંસિને ગુજરાતના બીજા ભાગ સાથે જોડનારી સાંકડી પટ્ટી જે નળ નામે ઓળખાય છે, તે નિચાણ ભાગમાં ઠાંગર પાકે છે. ઝાલાવાડમાં ભાદર નામથી ઓળખાતા ભાગની જમીન કાળી છે, ને તેમાં ઘઉં તથા કપાસ પાકે છે. વાયવ્ય ખુણા તરફનો ભાગ રેતાળ ને ઉજ્જડ છે. સામાન્ય રીતે કાઠિઆવાડનો મુખ્ય પાક ઘઉં, કપાસ, ઠાંગર, પાજરી, જીવાર, કઢોળ ને તેલીબીયાં વગેરેનો છે.

દરીઆ પરના પવનને લીધે દરીઆકિનારા પર બહુ તાપ લાગતો નથી, પણ મધ્યમાં ઉનાળામાં તાપ વધારે લાગે છે. ગુજ-

રાતના બીજા ભાગે એવો અહીં વહસાદ વરસતો નથી. આખા આવાડમાં ઘણી ઝાડી હોવાથી ત્યાંનું પાણી સાફ નથી.

વસ્તી:—કાઠિઆવાડની વસ્તી ૨૫૩૮૪૯૭ એટલે ૬૬ વિભાગથી પોણી છે. તેમાં ચાવડા, સોલંકી, જાડેજી, પંચમ કાઠી વગેરે રજપુત જાતો, અને મેમણ, મિઆંના વગેરે મુસલમાન જાતો જોવામાં આવે છે.

ધંધો, ઉદ્યોગ:—લોકોનો મુખ્ય ધંધો ખેતી છે, પણ કેટલા જગાએ સોનેરી કસમનું કામ, અતલસ, કીનખાખ, ગુલાલ, મીઠું વગેરે લોકો બનાવે છે, અને તે ઉપર પોતાનું ગુજરાન ચલાવે.

નિકાસ:—પોરબંદરી પત્થર, ધી, રૂ, અને તેલીખીઆં કા આવાડની મુખ્ય નિકાસ છે.

રેલવે:—આજથી ચાલીસ વરસ ઉપર આ પ્રાંતમાં રેલવે દાખલ છે, તે તે બધી કાઠિઆવાડના રાજ્યોએ બંધાવેલી છે.

૧. ધ્રાંગધ્રાથી વઢવાણ, લીંબડી, બોટાદ ને ધોળા જાવનગર જાય છે.

૨. ધોળાથી જેતપુર, ધોરાજીને પોરબંદર સુધી.

૩. જામનગરથી રાજકોટ, ગોંડલ, જુનાગઢ ને વેરાવળ સુધી.

૪. રાજકોટથી વાંકાનેર ને વઢવાણ થઈને વીરમગામ સુધી જાય છે. આ સિવાય બીજી નાની રેલવે છે.

રાજ્યવ્યવસ્થા:—

આ પ્રાંતમાં નાનાં મોટાં મળી કુલ ૧૯૩ સંસ્થાનો છે. એમાં જાવનગર, પોરબંદર, ગોંડલ, ધ્રાંગધ્રા, મોરબી, નવાનગર, જુનાગઢ, અને ભરૂચાદ પહેલાં વર્ગનાં છે. વાંકાનેર, પાલીતાણા, મોળ, લીંબડી, રાજકોટ, ને વઢવાણ એ ૭ બીજા વર્ગનાં છે, અને બાકીનાં બધા નાનાં છે. બધાં રાજ્યોની દેખરેખ સારૂ ગવર્નર તરફનો ખાસ અમલદાર રાજકોટમાં રહે છે, અને તે અમલદાર રાજકોટ હેઠળ ગવર્નર કહેવાય છે. એના હાથ નીચે બીજા ચાર અ

* ઉત્તર વિભાગ (ખાલસા મુલક) ની વસ્તી ૩૭૦૮૭૬૫ માણસની

લદારો છે, અને તે દરેકને પોલિટિકલ એજન્ટ કહે છે. દરેકના તાબામાં કાઠિઆવાડનો એકેક પ્રાંત આવ્યો છે. કાઠિઆવાડના ચાર પ્રાંતનાં નામ હાલાર, ઝાલાવાડ, ગોહીલવાડ અને સોરઠ છે, અને રાજકોટ, વઢવાણ, સોનગઢ, અને જોતલસર એ પ્રાંતોનાં પોલિટિકલ એજન્ટનાં સદર સ્ટેશનો છે. કાઠિઆવાડ વગેરે બધી એજન્સિઓના રાજ ગાયકવાડ અને અંગ્રેજ સરકારને ખંડણી આપે છે. ગાયકવાડની ખંડણી અંગ્રેજ સરકાર ઉધરાવી તેમને રવાના કરે છે.

(૧) હાલાર પ્રાંત.

આ પ્રાંત કાઠિઆવાડની વાયવ્યમાં આવેલો છે. હાલોજી નામના રજપુત પરથી આ પ્રાંતનું નામ હાલાર પડ્યું છે.

મોટાં રાજ્યો:—(૧) નવાનગર (૨) મોરબી (૩) ગોંડળ (૪) વાંકાનેર (૫) દ્રાણ, ને (૬) રાજકોટ.

બાણવા લાયક રથળ:—

૧. નવાનગર:—નવાનગરના રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર છે. અહીંના રાજ્યકર્તા જડેજ જાતના રજપુત છે, ને તે કાઠિઆવાડના જડેજ રજપુતના શિરોમણિ ગણાય છે. તેઓ જામના નામથી ઓળખાય છે. આ રાજ્યની હદના ફરીઆમાંથી સારાં પાણીદાર મોટી નીકળે છે. નવાનગર શહેર કાઠિઆવાડનાં સધળાં ગામો કરતાં સુંદર છે. ત્યાંનું કંક, સુગંધી તેલ, તથા રેશમી અને કસબી કાપડ વખણાય છે. શહેરમાં લખોટા મહેલ, કેઠા, મંજુવાવ, વગેરે સારી જોવા લાયક જગ્યાઓ છે. રાજના નામ પરથી નવાનગર જામનગરના નામથી પણ ઓળખાય છે. તેમાં જૈન લોકોનાં દહેરાં ઘણાં સુંદર આવેલાં છે. અને તેથી તેને “ મંદીરોહુ” નગર ” એમ પણ કહે છે.

૨. મોરબી—(૧૩૧૧૫) મોરબી રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર અમ્બુ નદી પર આવેલું છે. અહીંના રાજ્યકર્તા જડેજ જાતના રજપુત છે. આ ગામની પાસે મોરબી નામનો ડુંગર હોવાથી તેનું આવું નામ પડ્યું છે. શહેરમાં હાંસર સાહેબનો મહેલ, બામ, દવા-

ખાતું, ખૂલતો પૂલ, વગેરે જોવા લાયક છે. પૂલની લંબાઈ ૬૨૫ ફુટ

૩. ગોંડળ—(૧૭૪૧૮) ગોંડળ સંસ્થાનની રાજધાનીનું શહેર છે અહીંના રાજ્યકર્તા જાહેજી જાતના રજપુત છે. અહીં ગરાર આઓના કુંવરોને બણવાની એક સ્કૂલ, તથા હાઈસ્કૂલ છે.

૪. રાજકોટ—(૩૬૦૫૭) રાજકોટ રાજ્યની રાજધાની શહેર આજી નદી પર આવેલું છે, અહીં રાજકુમાર કોલેજ, આર્ટ્સ હાઈસ્કૂલ, ટ્રેનિંગ સ્કૂલ, કેસરેહિંદ નામનો આજી નદી પર પૂલ, યુરોપિઅન મુસાફરોને ઉતરવાનો મુસાફરી બંગલો, લેગ લાઈબ્રેરી, વિક્ટોરિઆ જ્યુબિલી, મ્યુઝિઅમ વગેરે જોવા લાયક. શહેરની પાસેજ કેમ્પ છે, ત્યાંની હવા ધણી સારી છે. ત્યાં કાઠિયા વાડ એજન્સિના એજન્ટ ટુ ધ ગવર્નર, અને હોલાર પ્રાંતના પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે.

આ સિવાય વાંકાનેર, ધ્રોળ, ખાલાછડી વગેરે ગામો આવે છે. વાંકાનેર વાંકી બાંધણીનું શહેર છે, તથા ખાલાછડી હ ખાવાનું સ્થળ છે. ત્યાં ધણી યુરોપિઅનો હવા ખાવા સાફ જાય.

(૨) ઝાલાવાડ.

કાઠિઆવાડની ઉત્તરે કચ્છના રણની અડોઅડ આ પ્રાંત તેમાં ઝાલા જાતના રજપુતોનાં રાજ્યો હોવાથી ઝાલાવાડ કે નામ પાડવામાં આવ્યું છે.

મોટાં રાજ્યો—(૧) ધ્રાંગધ્રા, (૨) વઢવાણ ને (૩) લીમડી

આમાં ધ્રાંગધ્રા પહેલા વર્ગનું અને વઢવાણ ને લીમડી બે બીજા વર્ગનાં છે. આ સિવાય લખતર, સાયણ, મુડા ને બજા વગેરે નાનાં રાજ્યો છે.

બણવા લાયક સ્થળો:—

૧. વઢવાણ—(૧૬૩૬૦) વઢવાણ રાજ્યની રાજધાન શહેર ભોગાવો નદી પર આવેલું છે. અહીંના રાજ્યકર્તા કાઠિય છે. આ શહેર કાઠિઆવાડના રૂના વેપારનું સ્થળ છે, ત્યાં સાથુ બનાવવાનું એક કારખાનું છે. ભોગાવો નદીને કાંઠે કે છે, તેમાં લશ્કરી ડાવણી છે, તથા તે પોલિટિકલ એજન્ટને રહેવ

સ્થળ છે. ત્યાં જલ, નિશાળો, તાલુકદારી ખરાસીઆ સ્કૂલ તથા સરકારી અમલદારોની કચેરીઓ આવેલી છે. વડવાણ ધર્મ જીવનું ઐતિહાસિક શહેર છે.

૨. લીમડી—(૧૧૨૯૪) લીમડી સંસ્થાનનું મુખ્ય શહેર છે. અહીંના રાજ્યકર્તા ઠાકોર કહેવાય છે. આ ગામની મુડીઓ વખણાય છે, તાર ઓશિસ, પોસ્ટ ઓફિસ, દવાખાતું વગેરે દરબારી મકાનો જોવા લાયક છે.

૩. ધ્રાંગધ્રા—(૧૭૫૨૬) ધ્રાંગધ્રાના રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર છે, અહીંના રાજ્યકર્તા રાજસાહેબ કહેવાય છે. રાજસાહેબનો મહેલ; રામ, કૃષ્ણ, રણછોડજી અને બળરામનાં દહેરાં જોવા લાયક છે. અહીંના પંથર આખા ગુજરાતમાં મશહૂર છે.

૪. મુળી—સ્વામિનારાયણના મોટા મંદીર માટે આ ગામ જાણીતું છે.

(૩) ગોહીલવાડ.

આ પ્રાંત કાઠિઆવાડના અગ્નિ ખુણા તરફ આવેલો છે, અને ગોહીલ રજપુતો ઉપરથી તેનું નામ ગોહીલવાડ પડ્યું છે.

મોટાં રાજ્યો—(૧) લાવનગર (૨) પાલિતાણા (૩) વળા ને (૪) લાહી.

આમાં લાવનગર પહેલા વર્ગનું અને પાલિતાણા બીજા વર્ગનું રાજ્ય છે.

જાણવા લાયક સ્થળો:—

૧. લાવનગર—(૫૯૨૯૨) લાવનગર રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર છે. આ શહેર ઇ.સ. ૧૭૪૨ માં લાવસિંગજીએ વસાવ્યું હતું. તે કાઠિઆવાડમાં મોટામાં મોટું ને શોભિતું શહેર છે. આ શહેરમાં મોટું બંદર છે. તેની આસપાસ કોટ છે. હાલમાં દરીઓ ત્યાંથી વેગળો ગએલો છે તેથી ખાડી ખોદી નાનાં નાનાં વહાણોને માટે માર્ગ કરેલો છે. અહીં એક દીવાદાંડી છે, દરબારી કચેરીનાં મકાનો, ધડિઆળનો કોઠો, રાજમહેલો, મોતીઆગનો મહેલ, મહાવિદ્યાલય (આર્ટ્સ કોલેજ), હાઇસ્કૂલ વગેરે જોવાલાયક મકાનો

છે. ભાવનગર-ચોંડલ રેલવે થયાથી અહીંના વેપાર ધણોજ વધી પડ્યો છે. અહીં પાંચ રૂ દાખવાના વરાળના સંચા, એક રૂ કાંતવાનો સંચો ને કાપડ વણવાની એક મિલ પણ છે. અહીંના રાજ્યકર્તા મહારાજા કહેવાય છે.

૨. પાલિતાણા—(૧૨૮૯૦) આ ગામની નજીક શેત્રુંજી નામનો ડુંગર છે. તેના ઉપર જૈન લોકોનાં પ્રખ્યાત દહેરાં હોવાને લીધે તે આવક લોકોનું જગતનું ધામ છે.

૩. મહુવા—આ એક સાડું બંદર છે. અહીંના વેપારીઓ ધણા પૈસાદારને સાહસિક છે. અહીંથી મુંબઈ ધણું રૂ જાય છે, ને વસંધ, દમથ ને મલખાર કઠિથી ઇમારતી લકડ આવે છે. અહીંનાં રમકડાં વખણાય છે.

૪. શિહોર—અહીંનાં તાંબાપિત્તળનાં વાસણ વખણાય છે.

૫. ગઢડા—સ્વામિનારાયણના ધર્મનું મોટું જગતનું ધામ છે.

(૪) સૌરાષ્ટ્ર પ્રાંત.

કાઠિઆવાડના નૈર્ઋત્ય ખુણા તરફ અરબી સમુદ્રને અડોઅડ આ પ્રાંત આવેલો છે. એનું અસલ નામ સૌરાષ્ટ્ર હતું, તે પરથી સૌરાષ્ટ્ર એવું નામ પડ્યું છે.

મોટાં રાજ્યો—જુનાગઢ, પોરબંદર ને બકેરાબાદ આ ત્રણ પહેલા વર્ગનાં રાજ્યો છે.

બાણવા લાયક સ્થળો:—

૧. જુનાગઢ—(૩૩૨૨૧) જુનાગઢના રાજ્યની રાજધાનીનું શહેર છે. અહીંના રાજા બાબી જાતના મુસલમાન છે, અને તે નવાબ કહેવાય છે. જુનાગઢ શહેર રક્ત ગઢ નામથી આખા ગુજરાતમાં જાણખાય છે. એ શહેર પહેલાં જીર્ણોદ્ધાર કે જીરણુગઢ કહેવાતું. મહાન ભક્તકવિ નરસિંહ મહેતા આ ગામના વતની હતા. શહેરમાં હાઈકોર્ટ, મહાવિદ્યાલય, નવાબ સાહેબનો મહેલ, ઇસ્પતાલ ને દરબારી મકાનો, નરસિંહ મહેતાનો ચોરો, મહમદ બેગડાની બંધાવેલી મસીદ વગેરે જોવા લાયક જગાઓ છે. શહેરની પાસે ગીરનાર નામનો પર્વત છે. તે હિંદુ અને જૈન લોકોનું જગતનું ધામ છે.

ગીરનાર પર્વત પર અશોકના કોતરાવેલા જુના લેખો છે.

૨. સોમનાથ પાટણ—(૮૪૨૭) જુનામઠના રાબ્બમાં દરીઆ પર આવેલું જીવું સહેર છે. તેને પ્રભાસપાટણ, દેવપાટણ કે વેરાવળ પાટણ પણ કહે છે. ત્યાં પ્રખ્યાત સોમનાથ મહાદેવનું દેવાલય છે. તે દેવાલયની આજુબાજુનાં ખડેરો પરથી જણાય છે કે ત્યાં અગાઉ ઘણું મોટું પ્રાચીન દેવાલય હતું. આ દેવળનું ઉચું શિખર આકાશમાં ડોકીઆં કરતું હતું. તેના ઉપર સોનાના કળશ હતા, અને બગવી ધબ્બ ફરફર હોતી હતી. દેવળને સીસાથી જડેલા સાગના છપ્પન થાંભલા હતા, એક અંધારા ઓરડામાં મૂર્તિ પધરાવેલી હતી. તે પાંચ હાથ ઉંચી હતી ને તેના ઘેરાવો ત્રણ હાથ હતા. મૂર્તિની પાસે ૨૦૦ મણ સોનાની સાંકળ લટકાવેલી હતી, અને તે સાંકળને નાની મોટી ઘંટડીઓ લટકાવેલી હતી, દરવાજે સુખડનાં સુંદર કારીગરીવાળાં કમાડ હતાં. દરેક અહણને દિવસે લગભગ એક લાખ હિંદુઓ જત્રા માટે ભેગા થતા હતા, અને હિંદની કામતી ચીજો મહાદેવને ભેટ ધરતા. આથી દેવાલયમાં ઘણું દ્રવ્ય એકઠું થતું હતું. વળી એવું કહેવાય છે કે ૧૨૦૦ માઇલ દૂર આવેલી પવિત્ર ગંગા નદીનું પાણી સોમનાથ મહાદેવની મૂર્તિને સ્નાન કરાવવાને દરરોજ લાવવામાં આવતું. હજારો આદ્યજો મહાદેવની પૂજા કરતા. અને જત્રાળુઓને કરાવતા. જત્રાળુઓની હજમત કરવાને ૩૦૦ તો હજારો કાઠે વળગતા. દેવળને દરવાજે ૩૫૦ ગવૈયા ગાવાને બેસતા, અને તે પ્રધાને દરરોજ નક્કી કરેલો પમાર મળતો. આ પ્રમાણે સોમનાથ મહાદેવની જાહોજલાલી હતી. તે દેવળનો મહમદ ગિજનીએ સ્ત્રીમદેવ રાજના વખતમાં નાશ કર્યો. મહમદ ગિજનીએ ઇ.સ. ૧૦૨૪ માં સોમનાથ પર ચઢાઈ કરી. તેણે મૂર્તિને ભાંગી નાંખી, દેવળ તોડી નાખ્યું અને પુષ્કળ દ્રવ્ય લૂંટી લીધું. પાછળથી કુમારપાળ નામના રાજાએ આ દેવળ સમરાવ્યું હતું.

૩. પોરબંદર:—(૨૮૬૯૯) પોરબંદર સંસ્થાનની રાજધાનીનું સહેર દરીઆકિનારા પર બંદર છે. અહીંના રાજા જોકવા જાતના

રજપુત છે અને તે રાણા કહેવાય છે. આ જગાએ મુદામાપુરી હતી એમ કહેવાય છે. અહીંથી મુંબઈ, મુરત, અમદાવાદ વગેરે જગાએ ખચેરા મોકલવામાં આવે છે.

૪. જાફરાબાદ:—નાતું મુસલમાની રાજ્ય જાજરાના નવાબને તાબે છે.

૫. વેરાવળ:—(૧૯૩૬૫) અરબી સમુદ્ર પર બંદર છે.

દીવ અને દમણ.

દીવ નામનો એટ કાઠિઆવાડના દક્ષિણ કિનારા પર આવેલો છે. તે ફીરંગી કે પોર્ટુગીઝ લોકોને તાબે છે. પોર્ટુગીઝ લોકો ઇંગ્લાંડથી થોડે દૂર આવેલા પોર્ટુગલ દેશના વતની છે. દીવના ભાવસારો છાપવાનું કામ સારું કરે છે. અસલ એવેપારનું મોટું મથક હતું.

દમણ મુરત જિલ્લાની દક્ષિણે શીરંગી લોકોનું બીજું સંસ્થાન છે. આ સંસ્થાન લગભગ ખંભાત સંસ્થાન જેવું છે. દમણ તાબાનો નગરહવેલી તાલુકો ધણી ફળદ્રુપ છે, અને તેમાં મુખ્ય પેદાશ ડાંગર, ઘઉં, નામલી, કઠોળ અને તમાકુ છે.

વડોદરા રાજ્ય.

અંગ્રેજ રાજ્યના નિષ્ણાઓ અને એન્સિઓની વચ્ચે છુંડું છુંડું આ રાજ્ય આવેલું છે.

રાજ્યવહીવટ:—શુજરાતનાં દેશી રાજ્યોમાં વડોદરા-ગાયકવાડ-સરકારનું રાજ્ય મોટું છે: તે મુંબઈ સરકારના તાબામાં નથી, પણ હિંદી સરકાર-વાઇસરોયના તાબામાં છે. તેમના તરફથી એક અમલદાર વડોદરામાં રહે છે. તે રેસિડન્ટ કહેવાય છે. ગાયકવાડ સરકારે પોતાના રાજ્યનો વહીવટ ચલાવવાને અંગ્રેજ સરકારની માફક જુદાં જુદાં ખાતાં સ્થાપેલાં છે. પણ ખાતાના ઉપરીઓનાં ધણાંખરાં નામ દેશી ભાષામાં રાખેલાં છે. રાજ્યનો વહીવટ ચલાવવાને આખા રાજ્યના ચાર ભાગ પાડેલા છે. તે પ્રાંત કહેવાય છે. પ્રાંતના ઉપરી અમલદાર મુખા કહેવાય છે. ન્યાયની વડી અદાલત વરીટકોર્ટ છે, અને તે વડોદરા શહેરમાં છે.

ગાયકવાડ સરકાર પોતાની રૈયતને સુખી કરવા ધણો પ્રયત્ન કરે છે. રાજ્યના તમામ લોકો પોતાનાં છોકરાંને કેળવણી આપે એ ઉદ્દેશથી આખા રાજ્યમાં મશ્ત અને ફરજિઆત કેળવણી આપવાનો ધારો કર્યો છે. તથા બાળલક્ષ્મી કાયદો કરી છોકરાંને નાનપણથી પરણાવી દેવાનો રિવાજ બંધ કરવાને પ્રયત્ન કર્યો છે. મોટાં શહેરોમાં અંગ્રેજી નિશાળો અને હુન્નરશાળાઓ કાઢી છે. તથા લોકોને વાચનનો લાભ મળે એ હેતુથી લાયબ્રેરિઓ સ્થાપી છે.

વસ્તી:—૨૦૦૦૦૦ માણસની છે.

પ્રાંત:—(૧) કડી પ્રાંત (૨) વડોદરા પ્રાંત (૩) નવસારી પ્રાંત, ને (૪) અમરેલી પ્રાંત.

જમીન, પાક અને આબોહવા:—

૧. કડી પ્રાંત:—જમીન ધણે ભાગે રેતાળ, અને હવા સુકી ને સારી છે. બાજરી, ડાંગર, જુવાર અને ઘઉં એ તેનો પાક છે.

૨. વડોદરા પ્રાંત:—જમીન ધણે ભાગે સપાટ ને કેટલેક સ્થળે ટેકરાટેકરી ને કાંતરોવાળી છે. હવા સારી ને વરસાદ જોઇતો આવે છે. પાકમાં બાજરી, ડાંગર, તમાકુ, જુવાર, કપાસ ને કોદરા મુખ્ય છે.

૩. નવસારી પ્રાંત:—આ પ્રાંતનો પૂર્વભાગ ડુંગરો ને જંગલોવાળો તથા પશ્ચિમ તરફનો ભાગ રસાળ છે. જંગલોને લીધે પશ્ચિમ ભાગનાં હવાપાણી ખરાબ છે. આ પ્રાંતમાં શેરડીનો પાક સારો થાય છે.

૪. અમરેલી પ્રાંત:—આ પ્રાંતની જમીન ધણે ભાગે ડુંગરાળ છે ને વરસાદ થોડો વરસે છે. કોડીનાર તરફની હવા સારી નથી. મુખ્ય પાક બાજરી, જુવાર, ઘઉં, શેરડી અને રૂ છે.

જાણવાલાયક સ્થળો:—

૫. વડોદરા:—(૧૦૦૦૦૦) ગાયકવાડ સરકારની રાજધાનીનું શહેર વિશ્વામિત્રી નદીને પૂર્વ કિનારે આવેલું છે. ચંદન નામના રાજાએ આ શહેર વસાવ્યું હતું, અને પોતાના નામ પરથી ચંદનાવતી એવું નામ રાખ્યું હતું. શહેર સરકારી મકાનોને લીધે ઘણું શોભિતું છે. તેમાં માંડવી નામથી ઓળખાતો ભાગ ધણેજ મુંદર છે. શહેરમાં કોલેજ, ન્યાયમંદિર, લક્ષ્મીવિલાસ રાજમહેલ, નજર-

બાગનો બંગલો, ચીમનાબાઇ ટાવર, સ્વામીનારાયણનું મંદિર, રાજ-મહેલનો બાગ, સાર્વજનિક બાગ વગેરે જોવાલાયક જગ્યાઓ છે. સાર્વજનિક બાગ કામાટીબાગ કહેવાય છે. આ બાગ ધણો વિશાળ છે. બાગની વચ્ચે થઇને વિશ્વામિત્રી નદી વહે છે, તે ઉપર એક ઝૂલતો પૂલ બાંધેલો છે. આ બાગમાં એક મોટું સંગ્રહસ્થાન છે, તેમાં જાત જાતનાં મરેલાં અને જીવતાં પ્રાણીઓ, હાડપિંજરો, તથા કારીગરીની ઉત્તમ વસ્તુઓ રાખેલી છે.

૨. હસોધઃ—વડોદરથી ૧૮ માઇલ પર જુના કિલ્લાને માટે પ્રખ્યાત છે. આ કિલ્લો હાલમાં ખંડેર હાલતમાં નજરે પડે છે. એને ચાર દરવાજા છે. તેમાં હીરા દરવાજો નકસીમાં ચિત્રિતો છે. રાજ વીસળદેવે એ કિલ્લો બાંધ્યો હતો, અને હીરા નામના કુશળ કારીગરને તે કામમાં રોઝો હતો. હીરાએ કોટ ચણવા માટે આણેલા પત્થરોમાંથી એક તળાવ બંધાવવા માંડ્યું, અને ગએલા પત્થરની ખોટ પુરવા માટે ધાર પર પત્થર રાખી અંદર માટી અને ઘેટા પુરી. આ વાત રાજાએ જાણી એટલે તેને દરવાજા આગળ કોટમાં જીવતો ચણાવ્યો. આ હીરાના નામ પરથી દરવાજાનું નામ હીરા-દરવાજો પડ્યું.

૪. પાટણઃ—(૩૦૦૦) આ શહેર કંઠી પ્રાંતમાં આવેલું છે. જુજરાતના રાજ વનરાજે એ શહેર વસાવ્યું હતું, અને પોતાના મિત્ર અણ્ણહીલ ભરવાડના નામ પરથી અણ્ણહીલપુર પાટણ એવું નામ પાડ્યું હતું. જુજરાતના રજપુત રાજાઓની રાજધાની ધણી વખત સુધી અહીં હતી. વનરાજની મૂર્તિ તથા સિદ્ધરાજે બંધાવેલી રાણીવાવ હજી અહીં હયાત છે. સિદ્ધરાજે બંધાવેલું સહસ્રલિંગ તળાવ તદ્દન પુરાણ ગયું છે, અને તેની જગ્યાએ હાલ ખેતરો થયાં છે. આ તળાવની ધાળ પર હજાર મહાદેવનાં દહેરાં હતાં તેથી તેનું નામ સહસ્રલિંગ પડ્યું હતું. આ શહેર તરવાર, સુડી, પટાળાં અને મીટીનાં વાસણને માટે પ્રખ્યાત છે.

૪. વડનગરઃ—આ શહેર ધણી જુના વખતનું છે. સોમનાથ

મહાદેવનું, આશાપુરી માતાનું, જળેશ્વર મહાદેવનું વગેરે ધણું દહેરાં તથા વહીવટદારની કચેરી, આમ વગેરે જોવાલાયક જગાઓ છે. વડનગરા નાગરો મૂળ અહીંના વતની છે, તેઓ અહીંથી ગુજરાતના જુદા જુદા ભાગમાં જઈને વસ્યા છે, પણ હાલમાં માત્ર તેઓનાં એક કે બે જ ઘર છે.

૫. સિદ્ધપુર:—(૧૫૦૦૦) કડી પ્રાંતમાં સરસ્વતી નદી પર જત્રાનું ધામ છે. અહીં ધણા લોકો માતૃશ્રાદ્ધ કરવા માટે આવે છે. ગામમાં મહાદેવનું, રણછોડજીનું, શામજીનું, ગોપીનાથનું વગેરે ધણું દહેરાં છે. રોદ્રમાળ નામનું મહાદેવનું દહેરું જે ગુજરાતના રાજા મૂળરાજે બંધાવ્યું હતું, ને સિદ્ધરાજે પુરું કરાવ્યું હતું, તેનાં ખડેરો જોવામાં આવે છે. અસલ એ જોવાલાયક દહેરું હતું. ત્યાં વર્ષમાં ચાર વાર જત્રા ભરાય છે. એક કાર્તિકી પુનમે, બીજી આસો સુદ પુનમે, ત્રીજી શ્રાવણ વદ આઠમે ને ચોથી શ્રાવણ મહીનાના દર સોમવારે.

૬. નવસારી:—નવસારી મહાલનું મુખ્ય ગામ છે, અહીં પારસી લોકોની વસ્તી વધારે છે. હાઈસ્કૂલનું મકાન, લાયબ્રેરી, દવાખાનું, પારસી લોકોની અગિઆરીઓ, સરકારી કચેરીઓ વગેરે જોવાલાયક મકાનો છે. અહીંની હવા ઉનાળામાં ઠંડી તથા તાંદુરસ્તીને અતુલ્ય હોવાથી આયકવાડ સરકાર હવાફેર માટે અહીં આવે છે. મહારાજાએ પોતાને રહેવા માટે એક સુંદર મહેલ બાંધેલો છે.

૭. કર્નાળી:—નર્મદા નદીને કાંઠે જત્રાનું મોટું ધામ છે.

૮. દ્વારકા:—કાઠિઆવાડને પશ્ચિમ કિનારે બંદર છે. જુના વખતમાં એ કૃષ્ણ ભગવાનની રાજધાનીનું શહેર હતું, અને તે વખતે તે ધણું સમૃદ્ધિવાન અને શોભિતું હતું. એમ કહેવાય છે કે એ અસલ દ્વારકા તો દરીઆમાં ડૂબી ગયું છે, ને આ ત્યારપછી બીજું નવું વસ્યું. આ ગામ જત્રાનું ધામ છે, ને દર વર્ષે હજારો જત્રાળુઓ ત્યાં જત્રાએ જાય છે. દહેરાં સિવાય ગામમાં બીજું કંઈ જોવાલાયક નથી. અહીં જત્રાએ ગએલા લોકો દ્વારકાં ગયાની નિશાની તરીકે હાથે ચિહ્ન કરાવે છે.

આ ઉપરાંત નવસારી પ્રાંતમાં સોનગઢ જે અસલ ગ્રામકવાડ ની રાજધાનીનું શહેર હતું. બહુચરાણ જત્રાનું સ્થળ છે, ઉંઝા કડવા કણ્ઠીની કુળદેવીનું સ્થાન છે. તથા કડી અને વીસનગર વગેરે બીજાં જાણવાલાયક સ્થળ છે.

ખંભાત સંસ્થાન.

સીમા:—ઉત્તરે અને પૂર્વે ખેડાજિલ્લો, દક્ષિણે ખંભાતનો અખાત, અને પશ્ચિમે અમદાવાદ જિલ્લો આવેલો છે.

આબોહવા:—આ સંસ્થાનની નજીક દરીઓ હોવાથી બહુ તાપ કે બહુ ટાઢ પડતી નથી. હવા સમધારણુ ને લોકોની તંદુરસ્તીને ફાયદાકારક છે. વરસાદ પણ ખેતીને માણકસર વરસે છે.

જમીન અને પાક:—ઉત્તર અને પશ્ચિમ તરફની જમીન ઘણું ભાગે ઠાળી છે, ને તેમાં કપાસ તથા ઘઉં પાકે છે. પૂર્વ તરફની જમીન ચરોતરની જમીનને મળતી છે, ને તેમાં બાજરી, ડાંગર, કઠાળ વગેરે ધાન્ય તથા તમાકુ, અળશી વગેરે પાકે છે.

નદીઓ:—મહી અને સાબરમતી આ બે નદીઓ આ સંસ્થાનની હદમાં દરીઆને મળે છે.

વસ્તી:—૭૧૭૬૨ માણસની છે.

રાજ્યવહીવટ:—અહીંના રાજ્યકર્તા મોગલ જાતના મુસલમાન છે, ને તે નવાબ કહેવાય છે. સંસ્થાનના પોલિટિકલ એજન્ટ તરીકેનું કામ ખેડા જિલ્લાના કલેક્ટર કરે છે.

જાણવા લાયક સ્થળો:—

૧. ખંભાત—(૨૭૨૫૧) ખંભાતના અખાતને કિનારે બંદર અને રાજધાનીનું શહેર છે. અસલ એવું નામ સ્તંભતીર્થ હતું. અહીં અકીકની જણીશો સારી થાય છે તથા સુતરફેણી વખણાય છે. શહેરને ફરતો કોટ છે. નવાબ સાહેબનો મહેલ, ન્યાયમંદિર, નિયાળો, હાઇસ્કૂલ, વગેરે સરકારી મકાનો, હિંદુ અને જૈનલોકોનાં દહેરાં તથા લાલબાગ, દીલખુશબાગ, વગેરે જોવા લાયક જગાઓ છે.

